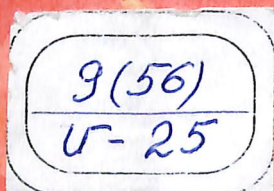

Երեսնամյա
թուրքեր
ստանկրակեցի տունը

Ի. Տ.

19/5

11875

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԳԵՐԸ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԵՆ ԱՌԱՋ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Աստուածները ծարւաի են
ԱՆԱԹՈՒ ՅՐԱՆՍ

Ե. ՊՈՒԽ
Ն. Յ.ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ ՆԻ ՈՐԴԻՔ

1919

29489-42

9(56)

15-25

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Այս գիրքը գործն է Ռուս ազատականի մը, իրաւագէտի մը որ իրաւունքը կը սիրէ և որ տասն և վեց տարի անցուցած է Կայսրութեան մը մէջ, որ իրաւունքի զաղափարին դէմ յաւիտենական պատերազմ մը յայտարարած է։ Այս պատճառաւ ամէն սրտի տէր մարդ պիտի հասկնայ թէ ի՞նչու համար հեղինակը այսօր կը յարձակի Օսմանեան Կայսրութեան վրայ։

Մեր՝ Թուրքիա ժամանելէն, 1898էն սկսելով, զգացինք այն ատելութիւնը զոր բնականաբար ամէն ազատական միտք կ'ունենայ Կարմիր Սուլթանին համար, և այս ատելութիւնը՝ անցնող տասը տարիներու ընթացքին, աճած է միայն, որովհետեւ այդ տարիներու միջոցին մենք պարտաւորուած ենք զայրացած և անկարող վկան ըլլալու անոր ոճիրներուն։ Բայց այս ատելութիւնը երբէք չէր տարածուեր Թուրք ժողովուրդին վրայ։ Ճիշդ հակառակը։ 1895-1896ի հայկական ջարդերէն վերջը Կոստանդնուպոլիս ժամանելով և տեսնելով Թուրք ազատականները որոնք Ապտիւլ Համիտի արինալի ճանկին տակ թերեւս նուազ էր ապեր քան Քրիստոնեաները, մենք առանց լժուռութեան հաւատացինք ինչ որ Բարիկի Քաղաքական Կուսակցութեան Վարժարանին մէջ մեր Թուրք պաշտօնէի իւր ըսած էին մեզի. այսինքն թէ Թուրք ժողովուրդը ընտրեամբ բարի և ազնիւ էր և թէ

12514-50

9

միայն իր կառավարութիւնը կը պատուազրկէր զայն, անոր անունովը ոճիրներ գործելով որոնց սարսափը կը դողացնէր այնքան իր թուրք հպատակները որքան Եւրոպան:

Ուրեմն, անկեղծ ուրախութեամբ մըն է որ մենք ընդունեցինք, մենք իբր ազատական Ռուս, 1908ի Երիտասարդ-թուրք յեղափոխութեան ծագող արևը, որուն առաջին ճառագայթները Օսմանեան կայսրութեան ընդարձակ հողին վրայ հաստատուած բոլոր ժողովուրդներուն համար լաւագոյն ժամանակները կը խօստանային: Այնքան աւելի որքան Ռուսիոյ, Փրանսայի և Անգլիոյ միջև մերձեցումը մէկ կողմէ և Նոր Թուրքիան միւս կողմէ — գոնէ կարելի էր յուսալ — թոյլ պիտի տար թումը մը կանգնել ընդդէմ համագերման ծրագիրներուն, որոնք ամէն օր աւելի մտահոգիչ յստակութեամբ կը գծուէին:

Այս պատրանքները, արդէն ծանօթ է, պատրանքներն էին Եւրոպայի ազատականներու մեծագոյն մասին: Դժբախտաբար այդ պատրանքները երկար տևողութիւն չունեցան: Երիտասարդ-թուրքերը, որոնք սկիզբը կը պարծենային թէ ժիրօնտէններու իտէալին կը հետեւին, ի վերջոյ դարձան շարաշուք ժաղօպէսներ, որոնց մօտ թիօն ազգամուրթիւն մը և մարտական համախառնութիւն մը, այնքան աւելի ընդփչեցնող, որքան ան որեւէ կրօնական համոզումի մը վրայ չէր հիմնուեր, անցան յեղափոխութեան մեծ սկզբունքներուն տեղը:

Մենք չէ որ կը միանայինք անոնց, որոնք կը յայտարարեն թէ Երիտասարդ-թուրքերը երբէք ան-

կեղծ չեն եղած: Իրենց յեղափոխութեան առաջին ամիսներուն անոնց հետ շատ յաճախ յարաբերութեան մէջ ըլլալով, այդ ժամանակի մեր բարեկամական տեսակցութիւններէն պահած ենք այն տպաւորութիւնը թէ՛ անոնք իրապէս կը փայփայէին երազը Օսմանեան պետութեան մը, որուն մէջ բոլոր քաղաքացիները պիտի ըլլային ազատ և հաւասար. սակայն նոյնիսկ այն ատեն անոնք չէին հասկնար թէ՛ կայսրութեան ոչ-թուրք հին ցեղերէն որեւէ մէկը չպիտի հաւաներ անգոյն Օսմանցիականութեան մը մէջ ձուլուելու, և թէ մարդուն իրաւանց ճանաչողութեանը մէջ պէտք էր հասկնալ նաև այն իրաւունքը, որ կայ իր ազգայնութեան ոգիին ազատ զարգացումին վերաբերմամբ: Բայց Երիտասարդ-թուրքերը գոնէ հաւատարիմ մնացին այս ազատական Օսմանցիականութեան, մինչև 31 մարտ, 13 ապրիլ 1909ի յետաշրջական պետական հարուածը, մինչև իրենց Սելանիկէն ելքը և մինչև իրենց յաղթական վերադարձը Կոստանդնուպոլիս, Մահմուտ Շէվքէթ բաշայի բանակովը:

Այս վերադարձէն սկսելով է որ երևան եկաւ բովանդակ փոքրութիւնը, բովանդակ վատաստութիւնը այդ մարդոց, որոնք եթէ առնական և իրենց կողմէ յայտարարուած իտէալներուն համապատասխան վերաբերմունք մը ունեցած ըլլային, անտարակոյս ուրիշ կերպարանք մը տուած պիտի ըլլային շատերուն այն դէպքերէն, որոնք տիեզերական պատերազմին նախերգանքը եղան: Դէմ յանդիման թուրք ժողովուրդին կոպիտ տգիտութեան և սահմանափակ մոլեռանդու-

թեան հետ, ինչ որ 31 մարտի առաջին օրը իրենց աչքին զարկած էր և որ իրենցմէ ունեց կեանքը արժած և ուրիշներուն ալ վտանգի մատնած, թուրք Վերանորոգիչները՝ զգացին իրենց երազին ցնդիլը: Փոխանակ Մահմուտ Շէվքէթ Բաշայի յողթանակէն օգտուելու, բռնի ուժով պարտադրելու համար իրաւունքի հանդէպ յարգանքը, անոնք հրաժարեցան իրենց բոլոր իտէալներէն, և փոխանակ թուրք ժողովուրդը քաշել հանելու այն տղիտութեան մէջէն ուր անիկա կը լծանար, այս մարդիկը որոշեցին ասկից վերջ ալ իսկ շոյելու անօր ամէնէն անարգ բնազդները, կարենալ իրենց ուղածին պէս զայն շահագործելու համար: Ինչ որ այդ ժողովուրդը եղած փոփոխութեան մէջ շահեցաւ, փոխանակ մէկի բազմաթիւ Ապտիւլ-Համիտներ ունենալը եղաւ: Երէկուան յեղափոխականները բախտաբերները դարձան:

Ի դուր համաձայնական երկիրներու ներկայացուցիչները և ասոնց մէջէն, ամէնէն աւելի Չարիքով և Պոնքար դեսպանները ջանացին կասեցնել նոր պղտիկ բռնաւորները իրենց՝ դէպի անդունդ վազքին մէջ: Այս դիւանագէտներուն կողմէ տրուած իմաստութեան և ներողականութեան յորդորները, կը վերագրուէին իրենց պատկանած երկիրներուն ետապաշտական նպատակներուն: Ֆրանսական բարեկամական ձայները, ինչպէս Ռընէ Մուլէնին, որ ուժին քով Երիտասարդ-Թուրքիոյ տկարութիւնը կը մատնանշէր կամ թէ Ռընէ Բինոնի՝ մոլեռանդութեան առաջին զարթումէն իսկ բարձրագոյնակ պոռալը նկատի չ'առնուեցան(1): Ա-

(1) RENÉ MOULIN, Force et Faiblesse de la Jeune-Turquie. 1910.- RENÉ PINON, L'Europe et la Jeune-Turquie. 1913.

ղատութեան փորձուած բարեկամի մը, Միլիուքֆի ազգարարութիւնները, միայն կասկածանք յառաջ բերին և Թալազին ցուցմունքները՝ միայն ատելութիւն: Առաջին ժամու Եւրոպացի անձնուէր աշխատակիցներու ծառայութիւնները, Շաուլ Լօրաններու, Օսկրոններու, արհամարհուեցան և իրենց ջանքերը ընդդիմութեան առարկայ եղան: Մէկ խօսքով՝ Երիտասարդ-Թուրքերը կատարելապէս մոռցան որ եթէ քաղաքակիրթ Եւրոպան վստահութիւն ցոյց տուած էր իրենց յեղափոխութեան, միայն այն պայմանով էր որ, իրենք Թուրքիան քաղաքակիրթ պետութեան մը վերածեն:

Այս վայրկեանէն իսկ արդար է միայն ըսելը թէ խելքի պոտոյտ պատճառող այն արագութիւնը, որով Երիտասարդ-Թուրք պարագլուխները աշխարհի բոլոր պարկեշտ տարրերու յարգանքին մէջ արժէքէ կ'իյնային, միայն 31 մարտի աղէտէն ի վեր, իրենց ենթարկուած բարոյական սնանկութեան հետեւանքը չէր: Ուժին մեծ պաշտօնը, նիւթապաշտութեան մեծ առաքելալը, Չարին մեծ նախաձեռնարկուն, արդի Գերմանիան, քոյն ի վեր կը կանգնէր աղատութեան այս ուրացողներուն: Գերմանիան կը շոյէր անոնց զաղտնի փառամտութիւնները, կը քաջալերէր անոնց առհաւական բնազդները: Կը մղէր զանոնք անդարմանելի ծայրայեղութիւններու, և այս ամէնը ընելով Գերմանիա կը ծածկէր պողպատի ցանցով մը ամբողջ երկիրը որ իր արևելեան անփութութիւնը չէր կրնար թոթափել: Տակաւին երբէք, ժողովուրդ մը ուրիշ միայնքան տղեկ միջոյններով, իր ցանցին մէջ չէ առած:

թեան հետ, ինչ որ 31 մարտի առաջին օրը իրենց աչքին զարկած էր և որ իրենցմէ ումանց կեանքը արժած և ուրիշներուն ալ վտանգի մատնած, թուրք սլեքանորդիւնները՝ զգացին իրենց երազին ցնդիլը։ Փոխանակ Մահմուտ Շէվքէթ Բաշայի յողթանակէն օգտուելու, բռնի ուժով պարտադրելու համար իրաւունքի հանդէպ յարգանքը, անոնք հրաժարեցան իրենց բոլոր իտէախնդրէն, և փոխանակ թուրք ժողովուրդը քաշել հանելու այն տղիտութեան մէջէն ուր անիկա կը լճանար, այս մարդիկը որոշեցին ասկից վերջ ալ չլսելու անոր ամէնէն անարգ բնագոյնները, կարենալ իրենց ուղածին պէս զայն շահագործելու համար։ Ինչ որ այդ ժողովուրդը եղած փոփոխութեան մէջ շահեցաւ, փոխանակ մէկի բազմութիւն Ապտիւլ-Համիտներ ունենալը եղաւ։ Երէկուան յեղափոխականները բախտախնդիրներ զարձան։

Եւ զուր համաձայնական երկիրներու ներկայացուցիչները և ասոնց մէջէն, ամէնէն աւելի Չարիքով և Պոնքար դեսպանները ջանացին կասեցնել նոր պզտիկ բռնաւորները իրենց՝ դէպի անգունդ վաղքին մէջ։ Այս դիւանագէտներուն կողմէ արուած իմաստութեան և ներողականութեան յորդորները, կը վերագրուէին իրենց պատկանած երկիրներուն ետապաշտական նպատակներուն։ Ֆրանսական բարեկամական ձայները, ինչպէս Ռենէ Մուլէնինը, որ ուժին քով Երիտասարդ-Թուրքիոյ տկարութիւնը կը մատնանշէր կամ թէ Ռենէ Բինոնի՝ մոլեռանդութեան առաջին զարթնումէն իսկ բարձրադաշակ պոռալը նկատի չ'առնուեցան(1)։ Ա-

(1) RENÉ MOULIN, Force et Faiblesse de la Jeune-Turquie. 1910.- RENÉ PINON, L'Europe et la Jeune-Turquie. 1913.

զատութեան փորձուած բարեկամի մը, Միլիուքոֆի ազգարարութիւնները, միայն կասկածանք յառաջ բերին և Թալաթի ցուցմունքները՝ միայն ատելութիւն։ Առաջին ժամու Եւրոպացի անձնուէր աշխատակիցներու ծառայութիւնները, Շաուլ Լօրաններու, Օսթրո-րոկներու, արհամարհուեցան և իրենց ջանքերը ընդդիմութեան առարկայ եղան։ Մէկ խօսքով Երիտասարդ-Թուրքերը կատարելապէս մոռցան որ եթէ քաղաքակիրթ Եւրոպան վստահութիւն ցոյց տուած էր իրենց յեղափոխութեան, միայն այն պայմանով էր որ, իրենք Թուրքիան քաղաքակիրթ պետութեան մը վերածեն։

Այս վայրկեանէն իսկ արդար է միայն ըսելը թէ խեղճի պտոյտ պատճառող այն արագութիւնը, որով Երիտասարդ-Թուրք պարագլուխները աշխարհի բոլոր պարկեշտ տարրերու յարգանքին մէջ արժէքէ կ'իյնային, միայն 31 մարտի աղէտէն ի վեր, իրենց ենթարկուած բարոյական սնանկութեան հետեանքը չէր։ Ուժին մեծ պաշտօղը, նիւթապաշտութեան մեծ առարեալը, Չարին մեծ նախաձեռնարկուն, արդի Գերմանիան, քովն ի վեր կը կանգնէր ազատութեան այս ուրացողներուն։ Գերմանիան կը շոյէր անոնց գաղտնի փառամտութիւնները, կը քաջալերէր անոնց առհաւական բնագոյնները։ Կը մղէր զանոնք անդարմանելի ծայրայեղութիւններու, և այս ամէնը ընելով Գերմանիա կը ծածկէր պողպատի ցանցով մը ամբողջ երկիրը որ իր արեւելեան անփութութիւնը չէր կրնար թութափել։ Տակաւին երբէք, ժողովուրդ մը ուրիշ միայնքան տգեղ միջոցներով, իր ցանցին մէջ չէ առած։

եւ տակաւին երբէք աշակերտը այնքան եռանդ ցոյց չէ տուած գերազանցելու համար վարպետը, իր տգեղութեանը մէջ:

Թալիսի-Արեւմտեան, ահաւասիկ նոյն ինքն Գե մանացիներու խօստովանութեամբ, այն խօսքերը զորս արդէն կը մըմնջեն թրքական շրթունքները, որոնք կը համարձակին արտայայտել այն մտածումները զորս պատերազմը յանգեցաւ ամէնէն պարզ հոգիներուն մէջ ծնցնելու: Թալիսի-Արեւմտեան, կը փափասէ թուրքերը երբ իրենց կը հարցուի թէ ինչո՞ւ համար թուրքիա պատերազմի մտած է ընդդէմ այն պետութեանց որոնք իրեն կ'երաշխաւորէին իր ամբողջականութիւնը: Թալիսի-Արեւմտեան կը կրկնեն անոնք, եւ ի հարցուի իրենց թէ ինչո՞ւ համար իրենք իսլամներ, Քրիստոնէականութեան հետ համախորհուրդ, «սուրբ պատերազմը» կը մղեն ընդդէմ ուրիշ Քրիստոնէականութեան, որոնք զինակիցներն են Մարգարէին շառաւիղին՝ Մէքքէի Շէրիֆին: Թալիսի-Արեւմտեան կը պատասխանեն անոնք երբ իրենց երեսին կը տրուի Հայերու և Նեստորականներու ջարդը, սովի միջոցաւ, Սուրիոյ և Լիբանանի բնակիչներուն մահուան ենթարկուիլը, կախաղան բարձրացումը Արաբ հայրենակիցներուն: Թալիսի-Արեւմտեան, Թալիսի-Արեւմտեան այս աղաղակը ոչսօր տակաւին երկչոտ ստրուկներու խուլ մըմնջ մը, պիտի մեծնայ իւրաքանչիւր հարուածին, զոր Համաձայնութեան յաղթանակները պիտի տան իրենց վարպետներուն գէնքերուն, և այն օրը ուր վերջապէս Ուժին քուրմուհին պիտի իյնայ պարտուած իր խորանին քովը, թուրք ժողովուրդը գիտակից իր զարչելի ոճիրներուն, ամօթի և արեան ցայտքելով իր

վրայ, ինքզինքը անձնատուր տեսնելով Իրաւունքի վրիժառու ժողովուրդներու բազուկներուն, պիտի արձակէ անհուն գոչիւն մը, Թալիսի-Արեւմտեան, Թալիսի-Արեւմտեան:

Զգուշանանք ուրեմն չափազանց մեծ խստութենէ մը: Նկատենք որ թուրք ժողովուրդը տգէտ և նախնական ժողովուրդ մընէ, որ արկածախիզիւրներու ձեռքովը Գերմանիոյ յանձնուած է: Ընդունինք զայն ի նըպաստ Թալիսի-Արեւմտեանին: Շնորհեաք իլ են մեղմացուցիչ պարագաները զորս մեծ ոճրագործներուն չենք մերժեր: Բայց չմոռնանք իր ոճիրները, ու ու՛հեաւ իրաւունք չունինք մոռնալու: Ինչպէս որ Համաձայնութեան կառավարութիւններու պետերը յայտարարած են, այդ ժողովուրդը պարտի դարմանել, պարտի վերաշինել, և մանաւանդ երաշխաւորութիւններ տալ որ նմանօրինակ չարիքներ չպիտի կրկնուին...:

Օսմանեան կայսրութեան մեծ դատավարութեանը մէջ, որ տեղի կ'ունենայ Մարդկութեան Գառարանին առջև, դատավարութիւն որուն Միութիւն և Յառաջգիմութիւն Գօմիթէն իսկ իր վերջին յայտարարութիւններով հրաւէր կ'ընէ, ոչ մէկը իրաւունք ունի լռելու, որովհետեւ լռութիւնը պիտի նշանակէր մեղսակցութիւն: Qui tacuit ubiloqui potuit ac debuit consentire videtur. (ով որ շատախօսութեանց հանդէպ կը լռէ ըստածները ընդունած կըլլայ): Ինչ որ մենք երբէք չենք ընդունիր: Մեր խղճմտանքը կը դրժէ գերման սարսափելի տեսութիւնները և կը մերժէ Ուժին, իրաւունքին վրայ յաղթանակը յայտարարել: Ա. դարութեան մեր ըմբռնումը չ'ընդունիր բացարձակ, անսահման վեհապետութիւնը պետութեան, այս նոր ժամա-

նակաց Մորդը, որ ոտքի տակ կ'առնէ ազգերու և մարդոց իրաւունքները: Մենք կը հաւատանք միակ վեհապետութեան մը, անոր դուր Միրապօ հռչակած է, իրաւունքին վեհապետութեան: Մենք կը հաւատանք որ պետութեան իրաւունքէն վեր կը բարձրանայ միջազգային իրաւունքը. և այս երկու իրաւունքներէն վեր մարդկային իրաւունքը:

Այս իսկ պատճառաւ, մեզի համար հրամայական պարտականութիւն մը եղած է, այս գիրքը գրել: Պարտականութիւնը մարդու մը ու իր գործունէութեան մէկ մեծ մասը նուիրած է իրաւունքի ուսումնասիրութեան, պարտականութիւնը մարդու մը որ իր կեանքին մէկ մասը անցուցած է ուսումնասիրութեամբը Օսմանեան կայսրութեան, որ մնացած է տաննիվեց տարի, այն տեսակ պաշտօնի մը վրայ, ուր ի վիճակի էր դիտելու և դատելու (1): Իբր. Ռուս իրաւագէտ, իբր. անդամ Միջազգային Օրէնքի հաստատութեան, իբր. քարտուղար Խաղաղութեան երկրորդ վեհաժողովին, վերջապէս իբր. զաւակը մեծ ազատ Ռուսիոյ, ուղեցինք ըսել այս պարագային վրայ ամէնէն էական կարծիքը, այսինքն փառաբանութիւն ընդդէմ Օսմանեան կայսրութեան որ վերջին անգամ ըլլալով պատմութեան ատենին առջեւ ելած է:

Հետեւեալը այս գրքին ծրագիրը ինքնին իբր. անհրաժեշտութիւն մը կը ներկայանայ մեզ: Մուսթիկ մասին մէջ կը ներկայացնենք հակիրճ պատմութիւնը երիտասարդ-Թուրք Րէժիմին, ճիշդ ինչպէս որ մենք

(1) Հեղինակը 1898 էն մինչև 1914 եղած է կատանդուպոլսոյ Ռուսական դեսպանատան ծրագման:

տեսանք զայն իբր. ակնատես վկայ (1): Իսկ գալով մեր գնահատումներուն, կը յայտարարենք թէ չուզեցինք վերադառնալ դիտումաւոր կերպով, ով որ ալ եղած ըլլայ: Մենք ըսինք միայն ինչ որ կը կարծէինք անհրաժեշտ, դէպքերու հասկացողութեան համար: Ոչ մէկ անձնական հակառակութիւն ունինք երիտասարդ-Թուրք պետերէն որիէ մէկուն դէմ, բայց եթէ այն որ պատրաստ ենք խիստ դատաստան մը ընել այն մարդոց անկեղծութեան, ուղղամտութեան և վեհանճնութեան վրայ, որոնց չափէն աւելի երկարատեւ հաւատացինք և զորս այսօր պարտիք իբր. ուրացողներ խարանել: Բայց մենք չենք ցաւիր այն ժամանակուան ցոյց տուած մեր վստահութեան համար: Մնաց որ բովանդակ Նուրպան պէտք չունի զղջալու երիտասարդ-Թուրքերուն պայմանաժամ մը տուած ըլլալուն համար, որպէս զի ասոնք կայսրութեան մասին իրենց ունեցած իրաւունքին փորձը կատարեն: Այսպէս աւելի աղէկ է: Որովհետեւ պատմութիւնը չի պիտի կրնար ըսել թէ իր Մուլթաններուն ոճիւրները արգիլած են թուրք ժողովուրդը աշխարհիս ցոյց տալու իր իսկական հոգին:

Այս գրքին երկրորդ մասը կը վերլուծէ քրիստոնէական յէզոքութիւնը և կը հերքէ այն փաստերը որոնցմով Թուրքիա կը ջանայ բացատրել իր պատերազմին մեջ մոտեցումը (2):

(1) Այս մասը հրատարակուած է Ռուսերէն 1915 թն Ռուսթայա Միսալ Ռուս հանդէսին մէջ:

(2) Այս հեղինակութեան առաջին մասին մէջ յիշատակուած Թուրք վաւերագիրներու Թարգմանութիւնը, անձնապէս մենք կատարած ենք. երկրորդ և երրորդ մասերուն Թարգմանութիւնը Թարգմանութիւնը կը պատրաստէր Պ. Լուի Ֆէյսէի այնքան իրազեկ որքան վայելազգեղ գրիչին: Պ. Լուի

Երրորդ մասը կը նկարագրէ, այնքան ճշգրտօրէն որքան մեր տեղեկութեանց միջոցները մեզի կը թոյլատրեն, Թուրքիան Գերմանիոյ իշխանութեան տակ, Թուրքիան Պերսիոյ իշխանութեան տակ, խօսելու համար Պ. Սազանօֆի բռնելով:

Չորրորդ մասը կը հաստատէ մարդկութեան միջմասնութեան իրաւունքը, ևսիս տեսակետէն, Համաձայնութեան ժողովուրդներու իրաւական խղճմանքներուն մէջ, ի վերջոյ: Եւ գիրքը կը վերջանայ միջամտութեան սկզբունքին կիրարկումովը, ընդգէմ մարդկութեան համոզուած յանցապարտ ոճրագործին — ընդգէմ Օսմանեան կայսրութեան — որ յանուն մարդկութեան իրաւունքին անկեալ կը հռչակուի ոչ-թուրք ժողովուրդներու վրայ իր խնամակալութենէն:

Մենք չենք ընդունիր որ քաղաքական գիրք մը գրած ըլլանք: Այս գիրքը կը հետապնդէ իրաւական նպատակ մը, այսինքն մարդկային իրաւունքին գահակալութիւնը այն երկիրներուն մէջ որոնք տակաւին կը հեծեն թուրք լուծին տակ: Մենք այստեղ աչքի առչել չունինք Օսմանեան պետութեան ժողովուրդներուն ազատագրումը, պատերազմի քարտէսին անցողակի այս կամ այն վիճակին հետ կապուած, կամ քաղաքական այս կամ այն կարգաւորութեան հետ ունեցած կապով: Մենք ուզեցինք մէջտեղ դնել զէմ յանդիմանական իրաւունքը, (droit intuitif) Համաձայնական ժողովուրդներուն իրաւական խղճման-

Ֆէյօքէ Սուլթանին անձնական բարտաւար — Թարգմանը եղած է ատենոք և նախկին անօրէն է Կոստանդնուպոլսոյ Կալաթա Սէրայի Լիթէին. մենք Պ. Ֆէյօքէին կը յայտնենք մեր բովանդակ երախտագիտութիւնը:

քը: Մենք կը ներկայացնենք Օսմանեան կայսրութեան անհետապնդող, Համաձայնութեան կողմէ հռչակուած տեսական ընդհանուր նպատակին իբր տրամաբանական և անխուսափելի հետեւութիւնը, որ է խաղաղութեան հաստատումը՝ իրաւունքով: Մենք կուզենք ապացուցանել թէ այս սքանչելի նպատակը անհաշտ է ուրիշ որեւէ ցեղի մը վրայ թրքական տիրապետութեան պահպանումին հետ:

Հետեւեալ թող մեզ չ'ամբաստանեն չափէն անդին մեծամասնութեամբ մը, ձեռնարկած ըլլալնու համար մեծ և նախկին կայսրութեան մը դատաւարութեանը: Մենք միայն պարտականութիւն մը լրացնել ուզեցինք, մեր ուժերուն ներած չափովը ստատարելու համար ճշմարտութեան հաստատումին: Եթէ մենք չի յաջողինք մեր գործին մէջ, թող ներողամիտ ըլլան մեզի, մեր ջանքերուն անկեղծութեան իսկ պատճառով: Բայց եթէ յաջողեցանք քիչ մը լոյս բերել այս մեծ և ծանրակշիռ խնդրոյն մէջ, թող այդ բանը մեզի համար արժանիք մը չնկատեն, որովհետեւ այս նմանը շտեմնուած ժամանակներուն մէջ աւելի քան երբէք, անհատը կը շարժի պատմութեան և մեծ գաղափարներու միակ մղումին տակ որոնք բեմին վրայ իրարու կընդհարին: Եւ մենք Համաձայնութեան պարզ Ռուս գլխուորն ենք միայն որ իր հոգին, իրաւունքի վրայ հաստատուած խաղաղութեան մեծ իտէալին ճառագայթներուն մէջ կը լողցնէ, միակ իտէալը որուն համար կ'արժէ ապրելու և մեռնելու տաժանքը: Աւելի մեծ քան ատելութիւնը յարաւէզին համար որ Օսմանեան կայսրութիւնն է, կայ

մեր սէրը այն ցեղերուն համար զորս ան կը ճնշէ : Ատիկա տկարներուն համար սէրն է , յաւիտենական սէր , առանց սահմաններու , որ առաջնորդը եղած է մեր գրիչին : Եւ գրելու ատեն այս էջերը , որոնք պիտի կարդայուին , մենք զգացինք մեր ստի՛ն զարկը յ' մընթացօրէն , Ուիլսոնի մ' հիանալի պատգամադիրներուն հետ , մեր հոգին կազդուրուած Պրիեանի մ' հոյակապ կորովէն , ողորուած է ան լուսառօտ պայծառութենէն թիթոնիի մ' և Սոնինոյի մը , թափանցուած է պողպատեայ հաստատակամութենէն Լոյս ձօրճի մը , Պալֆուրի մը և Էսքուիթի մը , խայտացած է Քէրէնսքիլի մը սրբազան խանդավառութենէն , Կուլքոֆի մը հայ ենասիական մտավախութիւններէն անցած է ան և թրթռացած է Միլիուքոֆի մ' արդարութիւն գոծող և աղատագրող խօսքերուն հանգէպ :

Այս վեհանձն մարդոց և իրենց ժողովուրդներուն շունջն է , Հայերու , Պելճիքացիներու , Ռումանացիներու , Սերպերու նահատակութեան տեսիլքներն են , որոնք կեանք տուած են այս գործին . մենք կը ներկայացնենք զայն իրաւունքի բարեկամներուն , այն բուն բաղձանքով որ այսօրուան թուրքիոյ մէջ պարող բոլոր ցեղերը , նոյն ինքն թուրք ժողովուրդն ալ վերջ պէս աղատագրուին այն մղձաւանջէն որ Օսմանեան կայսրութիւնն իսկ է :

ԱՆՏՐԷ ՄԱՆՏԷԼՍԹԱՍ

Փրնէվ , 23 սեպտեմբեր 1917

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐԿԵՐԸ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԱՌԱՋ

Աստուծոնքը ծարաւի են :
ԱՆԱԹՈՒ ՖՐԱՆԵ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

1908 Յունիս 11ին , Մակեդոնիոյ բանակին երիտասարդ թուրք սպաները , գրեթէ առանց արիւնահեղութեան , վերջ դրին Օսմանեան պատմութեան ամէնէն մթին ժամանակամիջոցներէն մէկուն : Ռէսնայի , Օխրիտայի , Մանասզըրի , Սելանիկի , և Իւսկիւպի մէջ թնդանօթը կ'որոտար ի պատիւ Սահմանադրութեան վերահաստատումին : Սերպ , Պուլկար և Յոյն Չէթնիքիները (կուսակից) իրենց հանդիսաւոր մուտքը կը գործէին Մակեդոնական քաղաքներուն մէջ , և կ'եզրայրակցէին թուրքերու հետ , որոնց դէմ տարիներով անդադար և անողոք պատերազմ մը մղած էին : Եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ապտիւլ-Համիտ — Կարմիր Սուլթանը — իր ղողղոջուն ձեռքերովը քուղրան (կնիք) կը դնէր , Խորհրդարանը նիստի հրաւիրող իրաւէին , իրատէ մը որ կը ձանձնար անհրաժեշտութիւնը ժողովուրդին կամքին առջևը տեղի տալու , խուսափելու համար արիւնահեղութենէ և օտար միջամտութենէ :

Արագ կերպով մը ներկայացնենք շարքը այն գործերուն զորս Ապտիւլ Համիտ իրեն դէմ ելլող Երիտասարդ Թուրքիոյ կը թողուր:

Երկիրը ներքնապէս կործանած, աւարն էր միայն մեծագոյն բռնաւորն ուրէն մէկուն որուն՝ Արեւելքը երբէք ենթարկուած ըլլայ: 1876էն ի վեր, երբ Ապտիւլ Համիտ ճամբու դրած էր Օսմ. առաջին Խոհրդարանին երեւոյթականները, ամէն մասնաւոր կամ հանրային նախաձեռնութիւն, ամէնէն բուռն անգթութեամբ մը ճնշուած էր: Ըստ օրինակին Սահմանադրութեան դժբախտ հեղինակին Միդհատ փաշայի, հազարաւոր Թուրքեր, և մանաւանդ երիտասարդ սպաներ, իրենց կեանքովը հատուցած էին այն ազատական համոզումները զորս իրենց կը վերադրէին իրաւացի կամ անիրաւ կերպով: Ուրիշ հազարաւորներ կը փոտէին բանտերու խորը կամ կը մեռնէին վատաւուղի երկիրներու մէջ աքսորական, և ասիկա սովորաբար սխալ մատնանշումներու հաւատք ընծայուելով: Լրտեսութիւնը (խաֆիէիք) որուն ծախքերուն համար Սուլթանը ազգային գանձին մէկ մասը կը յատկացնէր իսկական հանրային հաստատութիւն մը դարձած էր զոր հարկ եղաւ սահմանադրութենէն յետոյ մասնաւոր իրաւէնով մը (18 Յուլիսին 1908) ջնջել: Ծնողքները և տղաքը, աշակերտները և ուսուցիչները, գլխաւորները և ստորադասեալները փոխադարձ կերպով զիրար կը լրտեսէին Վեհապետին հաշտոյն: Երկրւոյ ժահրը կաթիլ առ կաթիլ կը թափանցէր Թուրք ժողովուրդին ծովին մէջ և կը թունաւորէր զայն յամրօրէն բայց ապահով կերպով: Կարելի է առանց չափազանցելու ըսել թէ Քուլունալ (մատնանշում) բառը խորհրդանշանն էր Ապտիւլ Համիտի թուականին:

Իրական ըովանդակ իշխանութիւնը կեդրոնացած էր Սուլթանին ձեռքին մէջ: Ամենազօր պալատին քով Բ. Դուռը թշուառ գոյութիւն մը կը քաշքըշէր: Այս պալատէն է որ կախում ունէին պետութեան բոլոր կարեւոր պաշտօններուն յատուկ անուանումները: Եւ սակայն Ապտիւլ Համիտ, իր արարածներուն վրայ առանց որեւէ վստահութիւն

ունենալու, ամէն վայրկեան ինք անձամբ կը միջամտէր գործերու ընթացքին մէջ: Մեծ Եպարքոսի մը կամ Նախարարի մը խօսքը և հրամանը, պալատան քարտուղարի մը հակահրամանովը կը ջնջուէր ամէն վայրկեան: Վալիները և դեսպանները միշտ հարկին տակ կը գտնուէին չհնազանդելու իրենց ուղղակի պետերուն ամէնէն պաշտօնական հրահանգներուն: Անգղի բոյնի իր բարձունքէն, Երլորդէն, Օսմանի սուրը կապած այս չարաշուք մենամուրը արիւնէն ուռած իր աչքերը կը պտըտցնէր իր անհուն Կայսրութեանը վրայ, և իր դիւրաբեկ ձեռքին մէկ նշանովը անոր կը պատճառէր ամէնէն ահաւոր ցնցումները, որոս անհրաժեշտ կը նկատէր իր անձնական քաղաքականութեանը կամ իր դիրքին պահպանումին համար: Ապրիլ եւ Մուլլաւն ըլլալ, ահաւասիկ տասն և իններորդ դարու վերջի այս Եւրոպական վեհապետին քաղաքական ծրագիրը: Այս ծրագրին էր որ ան կը զոհէր ամէն բան, թէ՛ արիւնը իր հպատակներուն, ըլլան անոնք Իսլամ կամ ոչ, և թէ հետզհետէ աւելի մեծ հողի փրցուած կտորները զորս իր նախահայրերը նուաճած էին: Առաւօտէն մինչև իրիկուն իր կեանքին համար ղողալով, այս արտաքոյ կարգի մարդը, իր իշխանութեան 33 տարիներու միջոցին, իր բոլոր հպատակներուն ապրիլ տուած է այն զգացումը, որ իր տիրապետութեան խորքը կը կազմէր, այսինքն վախը:

Կայսերական գահուն շուքին տակ, ոստիկանութեան մարդիկը, մեծ ու պղտիկ, դժբախտ երկիրը կ'ենթարկէին անողորմ տարհապարհակներու և գլխահարկերու (taille): Համիտեան կառավարութիւնը յաճախ յատկանշուած է իբր ընդարձակ կազմակերպութիւն մը կողոպուտի և թալանի համար: Աւելի յարմար բան մը կարելի չպիտի ըլլար ըսել: Նուազագոյն հակակշիռը գոյութիւն ունէր երկրաւոր վրայ: Պիտէ՛ կոչուած բանը, որ Սուլթանին կը ներկայացուէր, նոյնիսկ չէր հրատարակուէր(1):

(1) Ահաւասիկ թէ ինչ խօսքերով Պր. Նուր Լօրան, Օսմանեան Կառավարութեան երևոյթական խորհրդակներ, Բարիզի մէջ 1910 մարտ 15ին

Առանց երբեք քաշուելու, Սուլթանը չարունակ իր նախարարներէն և վալիներէն մեծ գումարներ կը պահանջէր իր անձնական գանձուն համար, որ մանաւանդ յատկացուած էր պարենաւորելու համար լրտեսութիւնը և նախարարները և վալիները իրենց կողմէ կը դառնային իրենց գոյքախտ կառավարեալներուն դէմ. բնականաբար իրենք ալ իրենց աւարի բաժինը վար դնելով: Աւերուած և թալանուած պետութեան տարեկան բացը կը հասնէր 69 միլիոն ֆրանքի. այդ բացը կը գոցէին եղածին չափ ծանր փոխառութիւններով և կրճատելով պետութեան ամէնէն անհրաժեշտ ծախքերէն: Կայսերական պահակախումբը, Սուլթանին աննկուն ապաւէնը. լաւ կը պահուէր. բայց գաւառներու մէջ զինուորները հազիւ թէ անուշիկ կը ստանային և իրենց համազգեստներուն ծռէնները կը կախուէին:

Սպանները և քաղաքային պաշտօնեաները միայն չառ

թուրելոյ մէջ ելեմտական բարենորոգման վրայ կատարած մէկ բանախօսութեանը մէջ կը ներկայացնէ այն ելեմտական կայքութիւնը, զոք երիտաւորդ թուրքերը գտան, երբ 1908 Յուլիոյ յեղափոխութիւնը զիրենք իշխանութեան գլուխ կոչեց (տես La Politique budgétaire en Europe):

« Եւս պիտո՞ւն չկայ:

« Իրու է թէ ամէն տարի ծախսերու կանխատեսութեանց վիճակ մը կը ներկայացուէր Վեհապետին հաւանութեանը, բայց անիկա հազիւ թէ ցուցմունքի մը արժէքը ունէր: Ատոր վրայ տարւոյն ընթացքին կ'աւելնային այն բոլոր ծախքերը, զորս կ'ընային սպասարկութեանց առաւել կամ նուազ անհրաժեշտութիւնները կամ նոյն իսկ վեհապետին բնականօրէն պահանջել:

« Հատկութեան գաղտնի, ենթադրելով հաշիւները ստանց կանոնի և ատենց մեծոթի կատարուած, իրական հաստատութեանը հետ շատ հեռուոր կուպեր միայն ունէին սովորաբար, և մանաւանդ, զանաւորելիք պահանջներուն հետ: Այս հատկութեանը կարեւոր մէկ մասը, մնաց որ, մինչև գանձին արկղերը չէր հասնէր: Իւրաքանչիւր նախարարութիւն, իւրաքանչիւր սպասարկութիւն իրեն յատուկ արկղերը ունէր զորս ինքն իսկ կը լանձանձէր և զորս ուղղակի կերպով կը գործածէր իր սեփական ծախքերուն... (էջ 71):

« Երախտներուն համար ոչ մէկ սեղ իջ կանոն նախարարներու բնահամութեանց հանդէպ: Երբ նախարարութեան մը գլխաւորը ապրտած ըլլար իր սեփական հատկանքները, ելեմտական նախարարութեանէն «հեռալէ» մը կուգէր, այսինքն արտօնութիւն մը. ծախքերուն մինչև որոշ գումարի մը հասնիլը, զորս պէտք չունէր նոյնիսկ հաստատելու, և ամէնէն յաճախ ատոր փոխարէն ցոյց

անկանոնութեամբ իրենց թոշակը կը ստանային, երբեմն տարւոյն քանի մը ամիսները միայն, հետեւաբար անոնք սովորաբար իրենց թոշակի իրաւունքը կը փոխանցէին վախառուներուն հարիւրին 50, 30, նոյնիսկ 15 միայն ստանալով, իրենց սահմանուած գումարին վրայ: Իրաց այս ողորմելի կացութեան իբր հետեւանք, աննախընթաց կաշառքը և ապականութիւնը կը տիրէր պաշտօնէութեան և մեծամեծներուն մէջ:

Վայրագ տրամաբանութեամբ մը, Սուլթանը կը հսկէր որպէս զի պետութեան բոլոր հաստատութիւնները և ընկերային կեանքը իր սարսափի և շահագործութի դրութեան ենթական ըլլան: Ապտիւլ Ազիզի բարենորոգումներուն բոլոր բարերար արդիւնքները չքացած էին: Հասարակային և գաւառական ազատութիւնները միայն թուղթի վրայ գոյութիւն ունէին: Դատարանները կը գործէին պալիշիշին և

տրուած էր այս կամ այն արտադրութեան վրայ դրուած տուրքը: Այսպէս է որ յաճախ մարքերու հատկութիւնը ծախքերու կը յատկացուէին: Ծախքերու կատարման մէջ մասնաւոր պարագայ գոյութիւն չունէր. «ճէփալէն» անսահմանօրէն կ'անցնէր, մինչև որ իր ցոյց տուած գումարը ամբողջովին սպառէր, և առիկա անորոշ շատ մը տարիներու ընթացքին:

« Առաջո ընէ իր հատկութեան մէկ մասէն զրկուած զինամասի իր պաշտօնակիցներու ախորժակներուն հանդէպ, զգրախտ ելեմտական նախարարը հնարամտութիւններ ի գործ կը դնէր, զորս ճնշելու համար, այսինքն կրկնակի և ծանր փոխառութիւններ, զրամատուցներէ կամ հանրային սպասարկութեանց յատուկ մենաշնորհալ ընկերութիւններէ մեծ տոկոսներով կանխավճարներ, առաւել կամ նուազ քողարկեալ ձեռք որբերու կամ քաղաքայիններու կամ զինուորականներու հանգստեան յատուկ սնունդներու և կամ երկրագործական Դրամատոս պատկանող գրամներու շնչակի գործածումը, այս բոլորը միայն վայրկեանաբար կը բուէր, գոհացնելու հետզհետեւ աւելի ստիպողական դարձող պէտքերը. նոր դանդաղեան մը, չկարենալով յաջողիլ իր կարասը լեցնելու, կը ջանար ձեռքէն եկածին չափ արդիւնքը որ ան բոլորովին չարարուէր... » (էջ 73):

« ... 1882 էն մինչև 1909 մարտ 1, մէկ միլիոն 178,000,000 ի նոր փոխառութիւններ կնքուած են: Միւս կողմէ Ապտիւլ Համիտի կառավարութիւնը զրամատուցներու, փարսներու ընկերութեան, իրաւաւորի Բէժիի կողմէ կանխավճարներ ընդունած է, որանք վերջին տարւոյ մարտ 1ին կը բարձրանային 152 միլիոնի վերջապէս. երկրագործական Դրամատուցներ, միւսոյն

պալատէն եղած կրկնակ պատուէրներուն համաձայն: Մամուլը ամէնէն կոչտ և ամէնէն անողոք արգելիչ գրաքննութեան մը մահացու թաթին տակ կը հեծէր, չկարենալով շօշափել որեւէ նիւթ, որ կառավարութեան արտաքին կամ ներքին քաղաքականութեան կը պատկանէր. ազատ ձգուած երգելու համար Վեհապետին գովառանքները կամ տաղերգական բացատրութիւններով սլափուելու համար իր հանդիսական երեւումները սերտալիսներու մէջ: Հանրային կրթութիւնը

մամուլի մէջ, մինչև 85 միլիոնի հասնող գումար մը իւրացուցած էր Այս գումարան կերպերով 1882 էն 1909ի միջև հայժողոված էր մէկ միլիոն 395 միլիոնի ամբողջական գումար մը» (էջ 76) :

«... Բայց արդեօք այս ամբողջական գումարը, արդէն պատկանելի, կը ներկայացնէ բոլոր յեանեալ պարտքերը: Ոչ, պարտքեր, և տնա թէ ինչո՞ւ. որովհետեւ այս փոփոխութիւնները թող կուտային միայն հաշուարդարութիւնը ընել ամէնէն ստիպողական պարտքերուն: Քիչ առ քիչ թագուն պարտք մը կը կազմուէր...» (էջ 77) :

... Համաձայն տուածին անգամ կատարուած հաշուարդական աշխատութեան մը, կարգ մը անօգուտ կրկնութիւններ փոխարինուած նկատուով, կերակայ թէ այս թագուն պարտքին թուանշանը 13,000,000 Օսմ. դրամէն վար չէ այլապէս 296,000,000 ֆրանք: Եթէ ուրեմն այս 296,000,000 ը ուրեւցները աշխ. 1,395,000,000 ին վրայ, որուն մասին հիմա կը խօսէի, կը գտնենք որ պիտանէի հասոյթներուն վրայ ծախքերուն յաւելումով մտքը այս 25 տարիներու ընթացքին հասած է 1 միլիոն 691 միլիոն ֆրանքի, ինչ որ կը նշանակէ տարեկան շուրջ 64 միլիոն, որ կը ներկայացնէ պիտանէի իրական բացը:

« Արդար ըլլալու համար պէտք պիտի ըլլար. այս ահագին թիւէն զեղչել այն գումարները որոնք յատկացուած են հանրային պարտքի մասնաժամերներուն և որոնք հետեւ են տնկարեւոր ըլլալէ: Միեւնոյն 25 տարիներու ընթացքին այդ մասնաժամերները բարձրացած են 865 միլիոն ֆրանքի այսինքն տարեկան 32 միլիոն, այնպէս որ եթէ Թուրքիա որեւէ մասնաժամը բրած չըլլար, տարեկան միջին բացը պիտի ըլլար ոչ թէ 64 միլիոն այլ 32 միլիոն...» (էջ 78) : Եթէ եզրակացնենք պարտքներ, Թուրքիոյ կոչումիւնը, այն պահուն որ 1908 Յալիս ամսուան ղէպերը յառաջ եկան և Սահմանագրութեան վերահաստատումը, անդիմադրելի կործմի շարժումով մը Վեհապետին պարտադրուեցաւ, ահաւասիկ յատկանշական կէտերը. անդադար աճած պարտք մը հալիսուակ կրկնակի փոխառութիւններով եղած մասնաժամերներուն, պիտանէի չգոյութիւն, գէշ ապահովուած հասոյթներ, առանց սահմաններու ծախսեր, անփութութիւն և քմահաճ կորցադրութիւն բոլոր սպասարկութեանց մէջ:

վստահուած էր անձերու որոնք համարում կը վայելէին իրենց տղիտութեանը համար: Բարձրագոյն կրթութիւնը, որ ԱպտիւլԱզիզի օրով զգալի յառաջդիմութիւններ բրած էր, վերածուած էր ոչինչի. բոլոր « վտանգաւոր » ուսումնները, որպիսիներն են իմաստասիրութիւնը, րնական գիտութիւնները, հանրային իրաւունքը, խնամքով վտարուած էին Ստամպուլի ենթադրեալ Համալսարանէն: Բայց իսլամ Սատուածարանութիւնն ալ աւելի բախտաւոր չէր, որովհետեւ իսլամ նուիրական գիրքերը շատ յաճախ կը գրաւուէին և կ'այցուէին Սուլթանին հրամանովը, որ կը վախնար այդ գրքերուն՝ Խալիֆային և իր ժողովուրդին հանդէպ ունեցած պարտականութիւններուն վրայ խօսող մարերուն « քանդիչ մտածումներուն » ազդեցութեանէն:

Ինչ որ մասնաւոր կերպով Սուլթանին փրխսոնեայ իրպասակներուն կը վերաբերի, հին կրօնական, դպրոցական, իրաւական, (ամուսնութիւն և ապահարդանի կալուածին մէջ) առանձնաշնորհումները, որոնք պատիարքարաններուն տրուած էին, պաշտօնապէս իրենցմէ ետ չէին առնուած, բայց յարատեօրէն կ'եղծուէին անոնք: Իրաւ է թէ ԱպտիւլՀամիտի կառավարութիւնը մինչև իսկ կը ճանչնար պատրիարքաբաններու իրաւունքը այս եղծումներու մասին իրեն գիմումներ կատարելու և կարելի չէ ժխտել որ այս բողոքները երբեմն իրենց նպատակին հասած չըլլան, մասնաւոր երբ այդ եղածներուն հետ զուգընթաց ծայրահեղ միջոցներ գոյութիւն ունենային, ինչպէս եկեղեցիներու փակումը: Այս յարաբերաբար թոյլատու ընթացքը, մնաց որ համաձայն էր, հին Սուլթաններու աւանդութիւններուն որոնք շատ քիչ կը հետաքրքրուէին Րայաներու կրօնական և կրթական գործերով: Բոլորովին տարբեր էր երբ Ապտիւլ Համիտ կը կարծէր թէ պարտաւոր էր ոչ թէ առանձնաշնորհներուն այլ իր Քրիստոնեայ հպատակներուն կեանքին իսկ վրայ յարձակելու: Ո՛չ պուլկարական Եզդարքարանի ազգականները, ոչ Հայոց Պատրիարքարանի ողբերը չեն կրցած երբեք կասեցնել տասնեակներով, հարիւրաւորներով, և հազարաւորներով տան-

ջուած դժբախտ Մակեդոնացիներուն և Հայերուն տանջանքները որոնք տեղի կունենային «մեծ մարդասպանին (1)» վճռական հրամաններուն վրայ:

Միայն օտարականները կը խուսափէին Սուլթանին բռնապետութենէն: Հետզհետէ որ կ'աւելնային դաժանութիւնները և սարսափները համիտեան բէժիմին, աւելի կը շեշտուէր պետութիւններու գործունէութիւնը, պաշտպանելու համար իրենց հպատակներուն իրաւունքները, որոնք հին դաբիթիւլասիոններով երաշխաւորուած էին: Միայն յիշատակելու համար միտք բերենք թէ այս գաբիթիւլասիոնի իրաւունքին ուժով թուրքիոյ մէջ գտնուող ամէն օտարական իր սեփական հողին վրայ գտնուած կը նկատուի. թուրք ոստիկանը, միայն անոր հիւպատոսարանին հաւանութեամբ կրնայ անոր տունը մտնել, այդ հաւանութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ է իր ձերբակալումին համար, բացառութիւն ըլլալով բացէ ի բաց յանցանքը գործելու պարագան: Օտարականներու միջև եղած բոլոր գործերը նկատի կ'առնուին միայն հիւպատոսական դատարաններու կողմէ: Օսմանցիներու և Օտարականներու միջև գործերը կը դատուին թուրք դատարաններու առջև, բայց անոնց նիստերը ընդունելի չեն օտար իշխանութեանց կողմէ, եթէ այդ առթիւ տըրուած որոշումները ընդունուած չեն օտարագրուած չ'ըլլան հիւպատոսական ներկայացուցիչին կողմէ (2):

Այս իրաւական գաբիթիւլասիոնները մէկ մասը միայն կը կազմեն թուրքիոյ մէջ արտասահմանի առանձնաշնորհներու

(1) Տես ֆրանսական Դեղին Գիրքը 1895—1996 տարւոյ. հեռագիր կոստանդնուպոլսոյ ֆրանսական կցորդ Պ. Պուլիսիէրի, ուղղուած Պ. Հանօզոյի, նախարար արտաքին գործոց, 3 սեպտեմբեր 1896 թուականով. «Տպիտի կրնայի Ձեր վսեմութեան յիշատակել անվերջ շարքը իրողութեանց որոնք անկասկած կապացուցանեն թէ նոյնիսկ Սուլթաննէ որ կը շինէ բազուկները այս խողխողողներուն և անոնց կը հրամայէ խոյանալու ամէն բանի վրայ որ Հայկական է:

(2) Իրաւական բաբիթիւլասիոններու վերաբերող մանրամասնութեանց համար թոյլ կուտամ ինքզինքիս յիշատակելու իմ գիրքս՝ «Օսմանեան արդարութիւնը օտար պետութիւններու հետ իր յարաբերութեանց մէջ» Բարիկ 1911:

կանոնագրին: Պայմանագրութիւններու ուժով, առևտուրի կատարեալ ազատութիւն ապահովուած է արտասահմանին և արտածումի տուրքերը որոշուած են արժէքին վրայ 8 առ հարիւր. միայն 1907 ին է որ Բ. Դուռը կրցաւ պետութիւններէն թոյլտուութիւն ստանալ մաքսային տուրքը մինչև 11 առ հարիւր բարձրացնելու, և ասիկա այն պայմանով որ հասոյթներուն յաւելեալ մասը գործածուի մակեդոնական բարենորոգումներուն համար: Օտարականներու վրայ ոչ մէկ տուրք կրնայ դրուիլ, առանց անոնց կառավարութիւններուն հետ համաձայնութեան. ասոր համար է որ օտարականները կալուածական տուրք կը վճարեն, պետութիւններու կողմէ 1867 ի անշարժ ստացուածքներու պատկանող Օսմանեան օրէնքին պաշտօնապէս ընդունուելով: Բ. Դրան հանդէպ պետութեանց տնտեսական կախումը ալ աւելի կը շեշտուէր այն իրողութեամբ որ, թուրք կառավարութիւնը իրաւունք չունէր մենաշնորհներ ստեղծելու: Վերջապէս, Ռուսիոյ հետ իր պատերազմէն յետոյ, թուրքիա ամբողջովին կործանած և ոնանկացած, 1299 28 մուհարրէմի (20 դեկտ 1881) նշանաւոր հրամանագրով, պարտաւորուած էր ընդունիլ Օսմանեան Հանրային Պարտոյ խորհուրդին հաստատումը, որ կազմուած էր օտար պահանջատէրերու կողմէ և անոնց պատգամաւորներով: Այս ինքնավար հաստատութիւնը կը ընդունի և կը գանձէ այն հասոյթները որոնք Բ. Դրան կողմէ ձգուած են իր պարտքին վճարման համար (ծխախոտ, աղ, ձկնեղէններ, մետաքսեղէններ, ոգեւորիչներ, և դրոշմաթուղթ) (1):

Բնական էր որ թուրք վարչութեան թշուառ վիճակը յառաջ բերէր Եւրոպական միջամտութիւնը, ուրիշ շատ մը կալուածներու մէջ ալ: Այսպէս 18րդ դարու վերջէն ի վեր օտար թղթատունները հաստատուեցան թուրքիոյ մէջ, որոնք կառավարութեան կողմէ լռելայն ճանչուած են: 1840ին կոստանդնուպոլսոյ մէջ ստեղծուեցաւ Առողջապահական

(1) Բաղդատել Լոռանի ասկիյ առաջ յիշուած բանախօսութենէն. էջ 79—81 ի հետ:

Միջազգային Խորհուրդ մը կազմուած թուրք եւ օտար անդամներէ, նպատակ ունենալով թուրքիոյ եւ Եւրոպայի պաշտպանութիւնը ընդդէմ համաճարակներու, այս Խորհուրդը ամբողջ կայսրութեան մէջ իր տրամադրութեան տակ ունի բազմաւոր տուրք մը կառնէ, որ սահմանուած է իր պէտքերուն: Նոյնպէս պէտք է յիշատակել, Փարոսներու Միջազգային Յանձնաժողովը եւ Ալաւարարութեան Միջազգային Յանձնաժողովը:

Օսմանեան վեհապետութեան այն սահմանափակումները զորս հիմա յիշատակեցինք կը պատկանին ամբողջ թրքական հողին: Բայց այս ընդհանուր սեղմումներէն դուրս Համիտեան ռէժիմի չափազանց բուռն ծայրահեղութիւնները յաճախ տեղի կուտային կայսրութեան այս կամ այն մասին մէջ եւրոպական միջամտութեան մը: Այսպէս 1895ի Հայկական ջարդերը յանգեցան Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ միջամտութեան եւ Սուլթանին կողմէ 1895 հոկտ. 20ին Հայաստանի բարենորոգումներուն վրայ պատրաստուած հրամանագրի մը հրատարակութեան, հրամանագիր մը որ սակայն մեռեալ տառ մնացած է: Կրէտէի շփոթութիւնները ստիպեցին պետութիւնները կանոնադիր մը պատրաստելու, որ կղզիին վարչութիւնը կը վստահէր քրիստոնեայ ընդհանուր կառավարչի մը, անուանուած Սուլթանին կողմէ եւ պետութիւններու հաւանութեամբ: Սուլթանը ընդունեց 1896 օգոստոս 26ի այս կանոնադիրը, անկից ի վեր չորս պետութիւնները (Ռուսիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա) Կրէտէի ինքնորէնութիւնը իրենց պաշտպանութեան տակ առին: 1898ին անոնք ստիպեցին թուրքիան որ իր զօրքերը կղզիէն հանէ. 1899ին այս պետութիւնները մասնակցեցան Կրէտական Սահմանադրութեան պատրաստութեան գործին(1): Մակե-

(1) Յօդուած Ա. Կրէտական Սահմանադրութեան 16—29 ապրիլ 1899.
« Կրէտէ կղզին յարակից կղզեակներով կը ձևացնէ պետութիւն մը որ կը վայելէ կատարեալ ինքնավարութիւն չորս մեծ պետութիւններու կողմէ հաստատուած պայմաններով:

դոնիոյ մէջ Քրիստոնեաներու հալածանքները իրենց հետեւանք 1903ի ապրտամբութեամբ, յառաջ բերին Ռուս եւ Աւստրիական հակակշիռը այս նահանգին թուրք ընդհանուր քննիչին քով, քաղաքային գործակալներու ձեւին տակ, եւ աւելի վերջը Մակեդոնիոյ մէջ ռուսական-գիւնուորներու եւ միջազգային ելեւմտական յանձնախումբի մը ստեղծումը:

Եզրակացնելով, համիտեան ռէժիմի մասին կարելի է ըսել թէ, ան թուրք պետութեան յատկանշական բոլոր կողմերը մղեց մինչեւ իրենց ծայրագոյն արտայայտութեանը, որոնք են, բռնապետութիւն հանդէպ բոլոր օսմանեան հպատակներուն, բուռն հալածանք եւ ջարդ Քրիստոնեաներուն, ժողովուրդը ամենակատարեալ տգիտութեան վիճակի եւ կրօնական մոլեռանդութեան մէջ պահելը: Ճակատագրականօրէն, այս տեսակ ռէժիմ մը պէտք էր որ իր ետեւէն բերէր թուրքիոյ մէջ գտնուող օտարականներու իրաւանց ինպատ միջազգային երաշխաւորութեանց ամրապնդումը եւ միաժամանակ հաստատել եւրոպական հակակշիռը կայսրութեան կարգ մը նահանգներու ամբողջական վարչութեանը վրայ:

Պէտք կ'այ յիշեցնելու թէ եւրոպական այս հաւաքական համախմբումէն դուրս, որ օրինականացած է իրաւունքի եւ քաղաքակրթութեան շահերովն իսկ, Ապտիւլ Համիտ ենթակայ է տակաւին ուրիշ ազդեցութեան մը, որ վայրագօրէն անձնապաշտ է, եւ որ պէտք է յանգի իր նահանգներուն կործանումին: Ապտիւլ Համիտ է որ թուրքիա կանչեց գերման զինուորական մարդիկները, եւ այսպէսով Օսմանեան բանակը Տէտոններու ձեռքը յանձնեց: Ապտիւլ համիտն է որ Տոյչէ Պանքին տուաւ Պաղատտի երկաթուղիի արտօնութիւնը, որ համագերմաններու երազներուն համաձայն, սահմանուած էր կազմելու աշխարհի վրայ գերման գերագահութեան ամէնէն զօրաւոր խարխիւններէն մէկը: Համիտի ժամանակէն է որ գերման գաղթականներու բազմութիւններ Ասիոյ վրայ ինկան: Ապտիւլ Համիտ է որ Հայու արիւնով կարմրած իր ձեռքը դրաւ այն թագակիր

մեծ խեղկատակին ձեռքին մէջ, որ ինքզինքը յայտարարեց իբր բարեկամը 300 միլիոն իսլամներու ԱպտիւլՀամիտ է եռուրիշ մէկը որ Գերմանացիներուն առջև բացաւ միջնաբերդին արտաքին դուռները: Երիտասարդ-Թուրքերը յետոյ բացին անոր ներքին պարիսպը: Եւ եթէ գալիք ժամանակներու մէջ գտնուի իսլամ խղճահար պատմագիր մը որ ուզէ իր վճիռը արտասանել, ֆէթվա մը պիտի տայ նոյն յաւիտենական ամօթին յանձնելով թէ՛ ծերունի Սուլթանը և թէ Երիտասարդ-Թուրքերը: Այս վերջիններուն պէս ԱպտիւլՀամիտ ալ մեղապարտ է, ձգած ըլլալուն համար Գերմանացիները որ իսլամի սրբատունին մէջ, իրենց անհաւատի ձեռքերով պարզեն Մարգարէին կանանչ դրօշակը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹՈՒՐԿ ԲԷՃԻՄԸ

Ա.— ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

(10 Յուլիս 1908—13 Ապրիլ 1909)

§ 1 Երիտասարդ-Թուրք յեղափոխութիւնը կոստանդնուպոլսոյ մէջ չժազեցաւ, այլ գաւառի, Մակեդոնիոյ մէջ, իրողութիւն մը որ որեւէ կերպով դիպումածական չէր, այլ որ տրամաբանօրէն յառաջ կուգար Համիտեան րէժիմի պայմաններէն: Մէկ կողմէ Սուլթանը անդադար Գաւառները կ'աքսորէր բոլոր տարրերը, որքան ալ քիչ կասկածելի ըլլային անոնք, որոնք յանգեցան ի վերջոյ դժգոհներ դուրս տալու: Միւս կողմէ Մակեդոնիա ցոյց կուտար — և օրինակը շատ տարափոխիկ է — թէ ինչպէս մարդս բռնի ուժի

կողմէ բռնաբարուած իր իրաւունքները կրնայ պաշտպանել: Ամբողջ տարիներ չէթէներու ետեւէ ինկած ըլլալով, Թուրք երիտասարդ սպաները, շատ բան սովորեցան իրենց Սլաւ և Յոյն հակառակորդներէն: Մենք ամէնէն հեղինակաւոր երիտասարդ-Թուրք գլխաւորներէ իմացանք թէ Միտրիքիս եւ Յառաջդիմութիւն գաղտնի ընկերակցութեան կանոնագրութիւնը և իր ամբողջ կազմակերպութիւնը, փոխ առնուեցան Թուրք տիրապետութեան մահացու թշնամիէն, այսինքն մակեդոնական ներքին կազմակերպութենէն:

Ճշմարիտ է որ երիտասարդ-Թուրք պանդուխտները, հաստատուած այն ֆրանսական հողին վրայ, որուն դէմ կը կռուին այսօր, որոշ բաժին մը ունին Օսմանեան ազատագրող շարժումին վերջնական յաջողութեանը մէջ: Այն գըրքոյկները որոնցմով օտար թղթատուներու միջոցաւ Թուրքիան կ'ողողէին, ապահովաբար այս երկրին մէջ մտքերու զարթոնումին մղիչ պատճառը եղան: Հարկ է սակայն ի վեր հանել թէ ԱպտիւլՀամիտ Բարիքի դեսպանին նենգամտութիւնիւր փաշայի օժանդակութեամբ խիստ յաճախ կը յաջողէր Սէն ժէրմէնի և Քարթիէ Լաթէնի մէջ հաստատուած ամենավայրագ ազատականները կարգի բերելու. ամէն տարի Միւնիք փաշա կը յաջողէր դրամական մեծ զոհողութիւններու միջոցաւ ատոնցմէ շատերը փարախը դարձնել: Այսպէսով է որ նոյն իսկ Մուրատ, Երբեմն Թուրք ազատական երիտասարդութեան կուռքը, Միզանի հրատարակիչը, ընդունեց վարձատրուած բայց անպատճառ պետական խորհրդականի դերքը և Պոլիս վերադարձաւ, խոտի պէս ապրելու համար: Երիտասարդ-Թուրքերէն շատ քիչերը մինչև վերջը հաստատամտութիւնը, հայրենասիրութիւնը և քաջութիւնը ունեցան Ահմէտ Րիզա պէյի, որ մինչև յեղափոխութիւնը, մերժեց Ապտիւլ Համիտի նախահրաւերները, որուն ոճիրները մատնանիչ կընէր շարունակ իր Մեշվիէի թերթին մէջ:

Օսմանեան բռնակի երիտասարդ սպաները, ելած կոստանդնուպոլսոյ զինուորական վարժարանէն, անտարակոյս

կը կազմէին ամէնէն աղատական և ամէնէն մշակուած տարրը Օսմանեան կայսրութեան: Այս վարժարանը միակն էր ուր Սուլթանը ստիպուած կզգար ինքզինքը եւրոպական գիտութիւններու ուսուցումը թոյլատրելու. սպաները ուրեմն տէր էին որոշ ուսման մը: Միւս կողմէ վարժարանին ղէմէմը եղած էր, երիտասարդ աշակերտներու սիրտը, Սուլթանին գէմ ամէնէն խորունկ ատելութեամբ լեցնելու: Յիրաւի Ապտիւլ Համիտ այս ժրաջան երիտասարդութիւնը կը նկատէր իբր անխուսափելի չարիք մը. իր բազմաթիւ լքրտեսներուն միջոցաւ, իւրաքանչիւրին արարքներուն վրայ մանրաքննին կը հսկէր, և իւրաքանչիւր աստիճանի բարձրացման ատեն կը ղիմէր խնամոտ ընտրանքի մը, գէպի մահ կամ գէպի աքսոր զրկելով անոնք որոնք իրեն համար կասկածելի կը թուէին: Բայց այս ընտրանքը միայն անկատար արդիւնք մը ունէր. որովհետեւ եթէ Սուլթանը զայն զական յառաջացումի գրութեան մը միջոցաւ, որ երբեմն երիտասարդ մարդոց թոյլ կուտար զնդապետ կամ զօրավար ըլլալու 20 կամ 22 տարեկանի մէջ, բայց զնա՞ծ կըլլար նաեւ ոմանց խղճմտանքը, և դաւառները վտարուած սպաներուն մեծ մասը երազը կը սնուցանէր վրէժը առնել իր ընկերներուն և ազատագրել հայրենիքը. նոյն իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Սուլթանը շատ սահմանափակ վստահութիւն մը միայն ունէր կայսերական պահակախումբի սպաներուն վրայ: Հետեւաբար երկրորդ զօրաբաժնին մէջ որ եւլտըղի պալատան շուրջ կայաններու մէջ հաստատուած էր, սպաներու ամբողջ կազմը շարքերէ միայն յառաջ եկած էր. անոնց մէջ չըլլալով ոչ իսկ միակ ձեռքակալի մը (զինուորական վարժարանէն ելած սպայ մը):

Արեւելեան ամփութութիւնը, թրքական դաւառի պահակախումբի տխուր կեանքը, նիւթական հողերը, պէտք էր տարիներու ընթացքին, Կոստանդնուպոլսոյ գինուորական վարժարանի սպաներուն մէջէն վերցնէր երիտասարդութեան ղեղեցիկ խանդը: Ահա ինչ որ կ'օգնէ հասկնալու համար թէ 30 տարի Ապտիւլ Համիտ կրցած ըլլայ բռնապետ

տել կայսրութիւն մը, ապաւինելով միայն յայտնի հաւատարմութեանը վրայ պահակախումբի երկրորդ զօրաբաժնին ինչպէս և լրտեսութեան գրութեան մը, որ գաւառի մէջ նոյն իսկ չէր գործէր այնքան անստղիւտօրէն, որքան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Եւ որպէսզի թուրք յեղափոխութիւնը պայթէր, պէտք եղաւ որ ձեռքակալներու հոգիին մէջ գնացող ատելութեան և վրիժառութեան զգացումներուն դարմանար անբաղդատելի նուաստացում մը, այսինքն. անոնք որ օտարը քիչ առ քիչ և Սուլթանին մեղսակցութեամբ կը դառնար երկրին իսկական տէրը:

Մակեդոնիոյ վիլայէթներուն մէջ գտնուած պահակախումբերու սպաներն են մանաւանդ, որոնք 1903էն ի վեր խուլ գրգռութեան մը վիճակին մէջ էին. անոնք կը տեսնէին պետութեանց կողմէ բարենորոգումներու պարտագրութիւն և կիրարկումը, միջազգային հակակշռի մը տակ, օտար քաղաքային գործակալները իրենց ետեւէն ունենալով, միջազգային եւեմտական յանձնաժողով մը և նոյն իսկ օտար ոստիկան-զինուորութիւն մը: Այս սպաներուն համար, մանաւանդ երիտասարդներուն համար, այլևս որեւէ տարակոյս չի կար թէ Սուլթանը արտասահմանին կը վաճառէր հայրենիքը: Անոնք գրեթէ ամէնքն ալ ուրեմն, կը միանային Միութ. և Յառաջդ. գաղտնի ընկերակցութեան հաստատմաներուն, այն ընկերակցութեան որ կաշխատէր մանաւանդ Մակեդոնիոյ մէջ, և որուն ամէնէն եռանդուն և ամէնէն աւելի լսուած պետերէն մէկն էր Թալաթ պէյ: Ռէվալի տեսակցութենէն յետոյ, երբ զրոյցներ սկսան չըջան ընել այն որոշումին վրայ որ նոյն այդ տեղը տրուած էր, Մակեդոնիան Քրիստոնիայ կառավարիչով մը օժտելու մասին, մակեդոնական սպաները կարծեցին վայրկեանը հառած ըլլալ: Առաջը առնելու համար անխուսափելի ձերբակալութեան մը որ կրնար հետեիլ ընդհանուր քննիչ Հիւմի փաշայի եղած մատնանշումի մը, հարիւրապետ էնվէր պէյ իր Զօկատին հետ լեռը քաշուեցաւ: Նիսդի պէյ անոր հետեւեցաւ: Ապստամբութեան ազդանիշը տրուած էր և

բովանդակ մակեդոնական բանակը ոտքի կանգնեցաւ։ Միայն մէկ քանի օրեր երկարի «Լեւոն ծերունին» փորձեց պայքարիլ։ Բայց շատ շուտով պարտաւորուեցաւ ընդունիլ թէ սխալած էր Կոստանդնուպոլիսով զաւառը դատելուն։ Իր հրամանները միայն սպառնալիքներու վրէժնալիքներն էին, իր գաղտնի գործակալները կրօնականութիւնն էին և նոյն ինքն ալպանացիները — իր չփացած տղաքը — կը միանային ապստամբներուն։ Կոստանդնուպոլիսի վրայ քաղելու պատրաստ բանակին հանդէպ Ապտիւլ Համիտ պարտաւորուեցաւ ուրեմն զսպել իր կատաղութիւնը և համակերպիլ։ Ստորագրեց այն իրաւունքն որ խորհրդարանը կը հրաւիրէր։ 1908ի այս յեղափոխութիւնը միայն երկոտասանեակ մը լրաններու կեանքը արժած էր։

§ 2 — Արդ, Թուրքիոյ իսկական տէրերը դարձած Երիտասարդ-Թուրքերը չուղեցին սակայն ստանձնել երկրին կառավարութիւնը։ Անոնք իրենց գործի սկզբնաւորութեանը նախամեծար համարեցին ինքզինքնուն վերապահել իշխանութեան գաղտնի հակակռօղի դերը միայն։ Ի մեծ զարմացում ընդհանուրին, անոնք գահուն վրայ թողուցին Սուլթան Ապտիւլ Համիտը, բաւականանալով բանտարկելու կամ աքսորելու իր պալատան և իր կառավարութեան ամէնէն ազդեցիկ և զարչելի անդամները և Սուլթանը չըջապատելով իրենց կուսակիցներով։ Նոյնպէս՝ յաղթականները մեծ եպարքոսութեան պաշտօնին վրայ դրին ծերունի Բեամիլ փաշան, որ Ապտիւլ Համիտի օրով շատ մը անդամներ այս պաշտօնը վարած էր։ Կոստանդնուպոլիսի ինչպէս գաւառներու մէջ, Համիտեան բէժիմի ամէնէն աւելի անուանարկուած գործակալները պարտաւորուեցան քաշուիլ բայց գրեթէ քիչ բացառութեամբ իրենց պաշտօնները ոչ թէ յեղափոխութեան հեղինակներուն անցան, այլ անոնց որոնք պետական հարուած տեղի ունենալէ վերջը իրենց միացած էին։ Երիտասարդ-Թուրք գործիչներու այս խոհմ վերապահութեան պատճառներէն մէկը, Եւրոպան շլացնելն էր

մէջ տեղ դնելով անշահախնդրութիւն մը, և չափաւորութիւն մը որ իրենց խուսափիլ կուտար, Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան խութերէն։ Բայց վիսաւոր պատճառը աւելի պարզ էր։ Երիտասարդ-Թուրքերը այդ պահուն կատարելապէս գիտակից էին, թէ՛ իրենց շարքին անբաւականութեան, և թէ կատարեալ և ամբողջական անհասկացողութեան՝ հանդէպ վարչութեան ծանր խնդիրներուն։ Բոլոր այս երիտասարդ սպանները, դպրոցի ուսուցիչները, պղտիկ պաշտօնատարները կամ անփորձ փաստաբանները, բնականաբար տոգորուած էին իրենց հայրենասիրական իտէալը գործադրութեան դնելու փափաքով։ Բայց այն զգացումը ունեցան թէ, Մակեդոնիոյ դաւադիրներու իրենց հանգամանքէն դէպի Բ. Դրան նախարարներու գրասենեակները անցքը պէտք չէր որ յանկարծական կերպով տեղի ունենար, այլ յաջորդական հանգրուաններով։ Միւրքիւն եւ Յաւադադիւն խուսակցութիւնը մնաց Սելանիկի կեդրոնական գոմիթէի վարչութեան տակ, որուն հրամաններուն կը հնազանդէին այն բազմաթիւ ակումբները կամ հատուածները, որոնցմով շուտով ամբողջ երկիրը ծածկուեցաւ։ Այս գոմիթէն (գոմիթէ բառը շուտով ամէն մարդու համար անցաւ Միւրքիւն եւ Յաւադադիւն անուանակոչումին տեղ) յայտարարուած էր գաղտնի, և իր անդամներուն անունները մամուլին չէին գեկուցուած բայց շնորհիւ իրենց յաճախակի հրապարակային յայտարարութիւններուն չյապաղեցան զանոնք ճանչնալ։ Այլեւ ոչ մէկու համար գաղտնիք էր թէ գոմիթէին Կոստանդնուպոլիսի պատուիրակները ամէն օր կը «խորհրդակցէին» կառավարութեան ներկայացուցիչներու հետ, կամ թէ ուրիշ խօսքով, անոնց կը պարտադրէին գոմիթէին կամքը։ Նոյնպէս գաւառներու ակումբներու անդամները կը միջամտէին վարչութեան գործերուն մէջ, վալիները կը պարտադրէին պաշտօնանկութեանը այն պաշտօնեաներուն, որոնք իրենց անհաճոյ էին, և կեդրոնական գոմիթէի միջոցաւ կանչել կուտային խօսքի չեկող վալիները։ Այս ակումբներուն մէջ գերակշիռ ազդեցութիւնը կը պատկանէր սովորաբար սպաններուն։

§ 3 — 1908 սեպտեմբերին, կուսակցութեան կեդրոնական գործիքն հրատարակեց իր քաղաքական ծրագիրը զոր կարելի է որակել իբր բարեփոխումը, աւելի ազատական ոգիով մը, 1876ի Օսմ. Սահմանադրութեան: Այս ծրագիրը կը նախատեսէր նախարարական պատասխանատուութիւնը, Մերակոյտին և Երեսփոխանական ժողովին նախաձեռնութեան իրաւունքը օրէնսդրութեան համար, Մերակոյտի անդամներուն երկուերորդի ժողովուրդէն ընտրուելը, ընդհանուր քուէարկութիւն, բոլոր քաղաքացիներուն օրէնքի առջև կատարեալ հաւասարութիւն մը, առանց ցեղի կամ կրօնի խտրութեան, ուսուցման և ընկերակցութիւններու ազատութիւնը: Զինուորական ստիպողական ծառայութիւնը կը տարածուէր նաև ոչ-մահմէտականներու վրայ: Այս ծրագիրը նպատակ ունէր նոյնպէս բարենորոգումներ ընկերային կեանքին պատկանող, որ յանգէր գիւղացիներու կացութեան բարուդրումը և գործատէրերու և գործաւորներու միջև յարաբերութեանց կանոնադրութիւնը: Եւ Երիտասարդ-Թուրքերը կը մեկնէին այդ ծանուցագիրը, յայտարարելով թէ իրենք կը հետամտէին ձեռնադրութեան թրքական բռնապետական և իսլամական աստուածապետութիւնը և վերածելու զայն Օսմանեան ազատական պետութեան մը, որ հիմնուած ըլլայ իր աւունքի սկզբունքներուն վրայ:

Մեզի համար անձնապէս որեւէ տարակոյս չկայ թէ՛ նախապէս, Երիտասարդ-Թուրք շարժումին պետերը անկեղծօրէն յարած չ'ըլլան իրենց ծրագրին և զայն իրականացնելու կարելիութիւնը հաստատած չ'ըլլան: Եւրոպայի հանրային կարծիքը հաւատք լնծայեց Երիտասարդ-Թուրքերուն բան մը զոր անիկա երբէք ցոյց չէր տուած հանդէպ Օսմանեան խոտաւումներուն և յայտարարութիւններուն: Ով չ'իշխեր համակրութեան այն անհուն հոսանքը, չ'ընկու համարողեորութիւնը, որ անցաւ ամբողջ աշխարհի ազատական միջավայրերուն մէջէն, ի տես այն թուրք ազգին զոր ամէնքը հոգեւորք կը կարծէին, և որ մէկ ստորումով ոտքի կը կանգնէր իր լուծին հետ խորտակելով նաև լուծը միւս ազգերուն:

որոնք իրեն պէս կարմիր-Սուլթանին բռնապետութեան տակ կը հեծէին: Յիրաւի, առանց սրտի չարութեան կամ կարծրութեան կարելի չէր այդ պահուն կասկածիլ — յիրաւի ամէնէն կարճ պահերէն մէկը բայց միաժամանակ Օսմանեան պատմութեան ամէնէն գեղեցիկներէն — Երիտասարդ-Թուրքիոյ ուղղամտութեանը վրայ, ազացի տալով անոր բոլոր զաւակներուն, չպահանջելով ոչ-Մահմետականներէն, և ոչ-թուրքերէն զոհաբերումը ոչ իրենց կրօնքին, ոչ իրենց ազգութեան, բաւական է որ անոնք ուղղամիտ Օսմանցի մը ըլլան: Հետեապէս, այս այնքան անսպասելի, այնքան հզօր, և այնքան վեհանձն նկարագրով շարժումին հանդէպ, ճշմարիտ հրաշք մը տեղի ունեցաւ: Մերունի և սկեպտիկ Եւրոպան հաւատաց, պետութիւնները, Երիտասարդ-Թուրքիոյ, իրեն վերածնունդին համար պայմանաժամ մը տուին, անոնք հրաժարեցան Մակեդոնիոյ վրայ իրենց հակակշիռէն և ելեմտական յանձնաժողովէն, և այլևս թուրքիոյ մէջ ոստիկան-զինուորութեան խնդիր մը չ'յարուցուեցաւ:

§. 4 — Բայց Երիտասարդ-Թուրք աստղը որուն արշաւոյսը այնքան փայլուն եղած էր, չ'յապաղեցաւ տըմ-գունելու. շուտով Երիտասարդ-Թուրքիոյ բարեկամները պարտաւորուեց անհամոզուել թէ, իրենց պետերը այն տեսակի մարդոցմէն չէին, որոնք պայքարէին իրենց ճամբուն վրայ գտնուած դժուարութիւններուն և արգելքներուն դէմ:

Այս դժուարութիւնները յիրաւի չառ մեծ էին: Իր յայտնութեան առաջին օրերէն իսկ, Երիտասարդ-Թուրքիա սարսափելի հարուածի մը ենթարկուեցաւ Պուլկարիոյ ազատագրումի, և Պոսնա Հերսէկովինայի Աւստրիոյ կողմէ կցումին իրողութեամբ: Հազիւ թէ մէկ քանի ամիսներ անցեր էին այն խանդավառութիւններէն ի վեր, որոնցմով Մահմանագրութիւնը ընդունուած էր, և հաւ երկրին ներսերը եւ մանաւանդ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, կը նշմարուէր մտքերու անլուր խմորում մը:

Առաջին—եւ ամէնէն պատուաւոր—արարքները Երիտա-
սարդ-Թուրքերու կողմէ, անհրաժեշտօրէն վնաս պատճառած
էին Հին Ռէժիմին կապուած բազմաթիւ շահերու: Համիտեան
պաշտօնանկ եղած պաշտօնեաներ, ճամբուած պալատական-
ներ, վտարուած լրտեսներ, բոլոր այս պիղծ երամը
մարդոց, միացաւ տոեւութեան նոյն զգացումին, շուրջ հան-
դէպ Երիտասարդ-Թուրքերուն: Դժգոհներուն գլուխ կային
Մուրատ պէյի տեսակէն մարդիկ, զորս գօմիթէն մերժած էր
Միւթիւն եւ Յաւաշիւթիւն ընկերակցութեան մէջ
ընդունիլ, աւելի քան երկդիմի իր անցեալին պատճառով:
Մուրատ պաշար բացաւ Երիտասարդ-Թուրքերուն դէմ
իր Միզան թերթին մէջ, սմսեղունիօրէն ամբաստանելով
զանոնք Շէրիի օրէնքին դէմ դաւաճանած ըլլալուն համար:
Այս պաշարին յաջորդեց սոփթաններու մէկ ցոյցը պալա-
տին առջեւ եւ որքան ալ որ ճնշուեցաւ, սակայն ան նպաստեց
ժողովուրդին մէջ այլալուծիւն յառաջ բերելու:

Յետաջրական զործակալներ յաջողեցան ամբոխին
Լինչի ենթարկել տալ Յոյն մը, եւ անոր իսլամ բարեկամու-
հին. կարգ մը թաղերու մէջ իմամները զրգուծիւն կընէին
քաֆէներու եւ թատրոններու մէջ, եւ ներկայացումներուն
դադարուած կը պահանջէին, յայտարարելով թէ անոնք
հակառակ էին Շէրիի օրէնքին: Կարճ խօսքով Հին Ռէժիմի
կուսակիցները, ամէն միջոցներով կը զրգուէին իսլամ
ամբոխին մոլեռանդութիւնը: Երիտասարդ-Թուրքերը իզուր
խտացան, ի զուր առաջնորդները ձերբակալեցին, ի զուր
յայտարարեցին մամուլին մէջ իրենց բացարձակ հաւատար-
մութիւնը կրօնքին, սակայն յետաջրականներուն նպատակը
նուազ չէր յաջողած: Կասկած մտած էր ժողովուրդին մէջ
թէ նոր Ռէժիմը հակառակ էր իսլամական կրօնքին:

Երիտասարդ-Թուրքերուն ուրիշ մէկ հակառակօրդը —
ասիկա ուղղամիտ — նոյն պահուն երեսն եկաւ. ասիկա
իշխան Սապահէտօնին էր, Ապտիւլ Համիտի քեռորդին, որ
Ֆրանսայէն նոր կը վերադառնար, ուր հօրը հետ նմեհած
էր Համիտեան սարսափի ատեն: Իշխանը ինքզինքը կը

ներկայացնէր ամէն բանէ առաջ իբր ընկերային բարենորո-
գիչ մը, փափաքող թուրք ժողովուրդը իր թմրութենէն
արթնցնելու, եւ անոր մէջ զարգացնելու անհատական նախա-
ձեռնութեան ճաշակը: Բաց աստի, Սապահէտօնին ինքզինքը
կը ներկայացնէր իբր համոզուած կուսակից քաղաքական
ապակեդրոնացումին: Ուրիշ խօսքով, իշխանը յանդիմ-
նութիւնը ունէր բացէի բաց մէջտեղ դնելու ամէնէն երկիւ-
ղալի հարցը, հանդէպ ամէն անոնցմէ, որոնք Երիտասարդ
Թուրքիոյ առջեւ կեկէին, այնքան երկիւղալի որ Երիտասարդ
Թուրքիա դուրս ձգած էր զայն իր ծրագրէն: Այս հարցը
յիրաւի ուրիշ բան չէր, բայց եթէ խօստուած «գաւառային
իշխանութեան իրաւասութեանց ընդարձակում»ին, ինչ որ
արդէն նախատեսուած էր 1876 ի Սահմանադրութեամբ,
այսինքն վարչային ապակեդրոնացում:

Սապահէտօնի կողմէ հիմնուած Անհատական Նախաձեռ-
նութեան եւ Ապակեդրոնացումի Ընկերակցութիւնը, Երիտա-
սարդ-Թուրքերու մէջ յառաջ բերաւ ամենաբուռն դժգոհու-
թիւն: Դժգոհութէն ամբաստանեց իշխանը որ շատ ժողովրդական
էր ոչ-Թուրք տարրերուն մէջ, պաշտպանած ըլլալուն համար
այս վերջիններուն գաւառային ինքնավարութեանց մասին
ունեցած ձգտումները, ձգտումներ, որոնք անհաշտ էին
օսմանցիականութեան Երիտասարդ-Թուրք գաղափարին
հետ: Հետեւաբար գօմիթէն, ամէն յարմար միջոցներ ձեռք
առաւ շարժուած իր խանձարուրին մէջ խեղդելու համար,
ինչ որ դժուար ալ չեղաւ, քանի որ իշխանը ազատական
տեսագէտ մը եւ գաղափարապաշտ մըն էր, եւ այդ պահուն
քիչ ճանչցուած, եւ զուտ թրքական միջավայրերու մէջ
զրեթէ երկրին օտարական մը: Սապահէտօնի պարտաւորուե-
ցաւ տեղի տալ գօմիթէին ճնշումին առջեւ, եւ հրապարա-
կային բանախօսութեան մը մէջ, յայտարարեց թէ կը յարէր
Միւթիւն եւ Յաւաշիւթիւն գօմիթի ծրագրին, իր
պաշտպանած «ապակեդրոնացում» չըլլալով ուրիշ բան
բաց եթէ «ընդարձակում իրաւասութեանց», ինչ որ գօմիթէի
կողմէ ընդունուած էր: Բնականաբար հաշտութիւնը երեւոյթա-

կան էր. այսու հանդերձ իշխան Սապահյատին ատոր մէջ կորսնցուց իր ժողովուրդականութեան ամէնէն կարեւոր մասը, ոչ-մահմետական տարրերուն մէջ: Երիտասարդ-Թուրքերուն գալով անոնք այս յաղթանակը չկրցան տանիլ, բայց եթէ քողամերկելով իրենց ներքին քաղաքականութեան, ամէնէն մանուածապատ խնդրոյն մէջ ունեցած իրենց խաղը:

Սապահյատինի ընկերակցութեան լուծուելէն քիչ վերջը 1908 նոյեմբերին Երիտասարդ-Թուրքերու հակառակ, նոր կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ Ահրար (ազատականներ) անունին տակ: Այս կուսակցութիւնը իր մէջ շատ քիչ Թուրքեր ունէր, բայց ատոր հակառակ շատ մը ալլադիններ եւ մանաւանդ Յոյներ եւ Հայեր: Այս կուսակցութիւնը տեսակէտներու կատարեալ հաղորդակցութեան մէջ էր իշխան Սապահյատինի հետ, բայց աշխատեցաւ ծրագրի մը պատրաստելու որ գրեթէ ոչինչով կը տարբերէր Միուր. եւ Յաւադ-դիւնուրիւն գօմիթէին ծրագրէն: Այս ծրագրին կիրարկումին մէջ է որ Ահրարները կը տեսնէին երկու կուսակցութեանց միջեւ ահագին տարբերութիւնը. մինչդեռ Ահրարները ինքզինքնին իսկապէս ազատական ոգիէ մը տո գորուած կը յայտարարէին, եւ ճշմարիտ ներողամտութեամբ մը լեցուած հանդէպ ոչ-մահմետականներուն, միաժամանակ կ'ամբաստանէին Երիտասարդ-Թուրքերը, ըսելով թէ, հետզհետէ աւելի կը յարին Թուրք ազգայնականութեան ամէնէն անձուկներէն մէկուն, եւ քիչ առ քիչ կը փոխակերպուէին ժազոպէն ազանդաւորներու:

§ 5.— Կարելի չէր ժխտել թէ այս ժամանակամիջոցին արդէն այդ ամբաստանութիւնները չբովանդակէին ճշմարտութեան մեծ մաս մը: Իրողութիւնը աս է որ իրենց սկզբնաւորութեանը, Երիտասարդ-Թուրքերը հաշիւի չէին առած այն խիստ իրական վտանգները զորս իրենց Օսմանցիականութեան սկզբունքը իր մէջ կը կրէր այն տեսակ Կայսրութեան մը համար, ուր Թուրքերը միայն փոքրամասնութիւն

մը կը ներկայացնէին: Ալլադիններու բաւական գրգռիչ վերաբերմունքը, մանաւանդ Յոյներունը, խորհրդարանական ընտրութեանց պահուն, չյապաղեցաւ իրենց մտքերուն մէջ հակազդեցութիւն մը յառաջ բերելու: Ամէնէն հեղինակաւորներէն մէկը իրենց արտայայտութեան միջոցներուն, Հիւսէին Ճահիտ պէյ, իր քանին թերթին մէջ (25 հոկտեմբեր 1908) յօդուածի մը մէջ, նոյնիսկ այն որոտագոյ յայտարարութիւնը բրաւ թէ, ամէն բանէ վերջ Թուրք ազգն էր և պիտի մնար ճիշտը ազգը (միլլէթի հաքիմէ) Թուրքիոյ մէջ: Իրաւ է թէ շատ մը Երիտասարդ-Թուրքեր քննադատեցին այս յայտարարութիւնը իրր չափազանց բուռն: Բայց դէպքերը չուշացան ապացուցանելու թէ, Հիւսէին Ճահիտ կատարեալապէս ըմբռնած եւ հաւատարմօրէն ներկայացուցած էր այն փոփոխութիւնը որ յառաջ եկած էր Երիտասարդ-Թուրքերու տրամադրութեանց մէջ, Կայսրութեան միւս ազգութիւններուն հանդէպ:

Պետք է ընդունիլ սակայն թէ այս նոր տրամադրութիւնները չափազանց զօրաւոր անդրադարձում մը չունեցան առաջին Օսմանեան խորհրդարանին մէջ, ոչ-Թուրք տարրին ունեցած ներկայացուցչութեան վրայ: Ընտրական խարդաւանանքներու մասին Երիտասարդ-Թուրքերու դէմ Յոյներու եւ Հայերու կողմէ մեջտեղ նետուած ամբաստանութիւնը ամէն պարագայի չափազանցուած կը թուի ըլլալ: Յիշուի 275 ընտրուած երեսփոխաններէն 60ը Արաբ 25ը Ալպանացի 23ը Յոյն 12ը Հայ 4ը Պուլկար 3ը Սերպ 1ը Վալաք և 5ը Հրեայ էին. ուրեմն խորհրդարանին կէսը կազմուած էր ոչ Թուրքերէն: Մայրաքաղաքին մէջ Միլլէթին և Յառաջդիմութիւն գօմիթէն ընտրել տուաւ 5 Թուրքեր 2 Յոյներ, 2 Հայեր և 1 Հրեայ: Ասոր հակառակ գօմիթէն ոչինչ զանց առաւ արգիլելու համար ընտրութիւնը քուրֆ երեսփոխաններու, որոնք ուրիշ կուսակցութիւններու կը պատկանէին և այս կէտին մէջ այն աստիճան յաջողեցաւ որ, խորհրդարանը ունեցաւ միայն 10 Ահրարներ կամ անկախներ, որոնք Թուրք եղած ըլլային: Եւ հարկ է դիտել տալ թէ Միլլէթին և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան երես-

փոխան ընտրուած անդամները, մասնաւոր երդումով մը պարտաւոր էին գօմիթէին հրամաններուն ճշգրտօրէն հնազանդել: Անոնք նոյն իսկ չէին կրնար թողուլ կուսակցութիւնը, առանց «որոշ վտանգումի» մը ենթարկուելու: Խոստովանութիւն մը զոր մենք ուղղակի Տօքթ. Պէհէտտին Կէյի բերնէն լսած ենք, մէկը երիտասարդ-թուրք զրգուիչներէն, որոնք յեղափոխութեան սկիզբը ամէնէն աւելի ուշադրութիւն գրաւած են, տեսակ մը հաճելի Մառա որ երբեմն զուրկ ալ չէր սրամտութենէ: Այսպէս ուրեմն գօմիթէն կրնար վստահ ըլլալ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան խորհրդարանական հատուածին անդամներուն բացարձակ հաւատարմութեանը, և յուսալ նոյնպէս ձեռք անցընել օրէնսդրական իշխանութիւնը նուաճած ըլլալէ վերջը գործադիր իշխանութիւնը:

§ 6. — Այս Օսմանեան Խորհրդարանը գումարուեցաւ 417 հոկտեմբեր 1908 ին: Նստաշրջանին սկզբնաւորութեանը ոչ մէկ կերպով չարդարացան Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կանխատեսութիւնները: Ան չի յաջողեցաւ իր շարքերուն մէջ քաշել ո'չ Արաբները, ո'չ Յոյները և ո'չ ալ Հայերը: Առանց իրենց միջև պաշտօնական դաշինք մը կնքելու, ոչ-թուրքերը գրեթէ միշտ երիտասարդ-թուրքերուն հակառակ քուէարկեցին: Միւս կողմէ գօմիթէին բռնապետութիւնը, նոյն ինքն կուսակցութեան մէջ պառակտում յառաջ բերաւ և հակառակ տմէն ակնկալութեան, կարգ մը անդամներ մոռցած իրենց երդումը և աչք առնելով այս մոռացումէն անբաժան վտանգը, յանդգնեցան, ազատօրէն քուէարկելու իրաւունքը պահանջել: Այս ընդդիմութիւնը այնքան զօրաւոր դարձաւ որ գօմիթէին կատարած ջանքերը, որպէսզի տապալէ Նպարքոսը, քանի որ կը կասկածէր և ասիկա ոչ առանց պատճառի, անոր նոր Րէժիմին դէմ մեքենայութիւններէն, ենթարկուեցան բացայայտ ձախողանքի մը, քանի որ Խորհրդարանը վստահութեան օրակարգ մը քուէարկեց Քիւստիլ փաշայի համար (31 դեկտեմբեր 1908):

Սակայն գօմիթէին թշնամիներուն յաղթանակը երկար չը տևեց: Մեծ Նպարքոսը իր յաղթանակէն կուրացած, ատոր կարեորութիւնը չափազանցեց և չըսքունեց թէ ոչ-թուրք քուէներու օժանդակութեամբ տարուած այդ յաղթանակը շատ անկայուն և շատ վտանգաւոր նկարագիր մը ունէր: Ապտիւլ Համիտի հնամենի ծառան, վայրկեանը եկած կարծեց, կարգադրելու համար արմատական չրտեսներու գործը, զորս կ'ատէր, որքան ալ իր դիրքը անոնց պարտէր: Ուստի ան պետական հարուածի մը փորձը ըրաւ. նախ ջանաց կոստանդնուպոլսէն հեռացնել Սելանիկի շրկատները, որոնք հոգուով մարմնով գօմիթէին նուիրուած էին, և այս հնարքը ձախողած ըլլալով, Միութիւն և Յառաջդիմութիւն գօմիթէին ամէնէն աւելի անձնուէր երկու նախարարներ, պատերազմական և ծովայինը, հեռացուց դահլիճէն:

Բայց հանդէպ վտանգին Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը ինքզինքը շատ շուտ գտաւ: Իր ծոցին մէջ անհամաձայնութիւնները հարթուեցան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ գաւառները Քիւստիլ փաշայի դէմ բռնու գրգռութիւն մը կատարուեցաւ եւ կատարելապէս յաջողեցաւ: Ներքին գործոց նախարարը Հիւսէյն Հիւմի փաշա եւ դատական նախարարը Մանիասիզադէ Թէվֆիք պէյ, իրենց հրաժարականը տուին, մինչդեռ ճամբուած երկու նախարարները Խորհրդարանին մէջ, ի հեճուկս Սահմանադրութեան, իրենց դէմ ձեռք առնուած միջոցին դէմ բողոքեցին: Նաւատորմը Խորհրդարանին մէջ յայտնեց թէ պիտի հնազանդէր ծովային նոր նախարարին: Հարցապնդում մը տեղի ունեցաւ Քիւստիլ փաշային, իր վերաբերմունքին վրայօք: Հարցապնդումին պատասխանելու համար իր խնդրած պայմանաժամը մերժուեցաւ եւ հարցապնդումը իր բացակայութեան վիճաբանուեցաւ 31 Յունվար 1909ին: Նիստը, մէկը եղաւ ամէնէն յիշատակելիներէն եւ թերեւս ամէնէն եղբրականներէն: Կը զգացուէր թէ նոր Րէժիմը գրոհ կուտար Հինին որ կըսպառնար վերադառնալ: Երիտասարդ-թուրք բեմբասացներու ամբողջ շարք մը, մէջը ըլլալով նաեւ ծերունին

Մուսթաֆա Ասըմ իւլէման, հրաբորբոք ճառերու մէջ
յայտարարեցին խորհրդարանին՝ կառավարութեան վրայ
ունեցած գերակայութեան սկզբունքը: Հազարապետ Հապիպ
պէյ, յայտարարեց թէ թուրք բանակին սուլէնները, դէմ
պիտի դնէին Բեամիլի դադափարներուն իրականացմանը,
եւ խորհրդարանին օթեակներուն եւ նրբանցքներուն մէջ
բազմաթիւ երիտասարդ թուրք սպաներու ներկայութեանը
յայտնապէս շեշտեց կարեւորութիւնը այս յայտարարու-
թեան: Կարճ խօսելով, Յունվար 31-ի նիստը փայլուն վրիժա-
ռութիւն մը եղաւ Գօմիթէին համար: Միայն մէկ ամսուան
կեանք ունեցող խորհրդարանը նորէն քուէի դիմեց եւ իր
անվստահութիւնը յայտնեց Մեծ Եպարքոսին, Տի դէմ 198
ձայնով: Քեամիլ փաշա իր հրաժարականը տուաւ, եւ
իր տեղը անցաւ Հիւսէյին Հիւմի փաշա, Մակեդոնիոյ
նախկին ընդհանուր քննիչը:

§ 7.— Սակայն հեռու դադրելէ, իշխանութեան համար
պայքարը աւելի մեծ համեմատութիւններ, եւ աւելի
բուռն երեւոյթներ առաւ: Մէկ կողմէ Ահրարները եւ
իրենց ետին պահուլարած ոչ-թուրք տարրերը, իրենց բազմա-
թիւ թերթերով (Իգզաւ, Էնսէրաւսաւ եւ ուրիշներ) յարձա-
կեցան Միութիւն եւ Յաւաջդիմութիւն կուսակցութեան
վրայ, որուն անդամները, կ'ըսէին անոնք, ժաքողէներ եւ
Պրէտորներ էին, որոնք կառավարութիւնը իրենց տիքթա-
դորութեանը ծառայեցուցած էին: Միւս կողմէ, իսլամ
երկրորդական կրօնական պաշտօնեաներ, շատ տղէտ, կը
հաւատային թէ իսլամութիւնը վտանգուած է, եւ իր
առանձնաշնորհեալ կացութիւնը կորուստի մատնուած,
հետեւաբար ասոնք կազմեցին Մուհամմէսի Միուրթիւն դաշ-
նակցութիւնը, եւ շուտով հոճաներ եւ սօֆիստներ վտանգի
ազդանիչը տուին, զեկուցանելով ժողովուրդին թէ
երիտասարդ-թուրքերը ուրացողներ էին որոնք իսլամու-
թիւնը եւ թուրքիան կործանուած կը մղէին:

Այս երկու հոսանքներուն վերջին նպատակները ան-
տարակոյս հականման էին, մէկը նպատակ ունէր քաղաքա-

կան ապակեղորոնացումը, միւսը Շէրիին (իսլամական օրէնք)
վերադարձը: Բայց ասոնք հասարակաց առաջին նպատա-
կակէտ մը ունէին որ էր, տապալումը Միութիւն եւ Յաւաջ-
դիմութիւն կուսակցութեան: Եւ զստեցեալ ճարտար ձեռք
մը, վարելու համար իրենց Զանքերը, կայսերական ձեռքը:
Որովհետեւ Ապտիւլ Համիտ կուսակցութիւն մը լքող մարդ
չէր, կուսակցութիւն մը որ չպիտի կրնար շարունակել,
եթէ չըլլային իր թշնամիներուն անկախատեսութիւնը եւ
սխալ հաշիւները:

Ապտիւլ Համիտ կը փաղաքէր երիտասարդ-թուրքերը
իր սովորական նենգութեամբ: Երլուզլի մէջ խնջոյք մը
կը սարքէր անոնց, ազգին կենացը կը խմէր, եւ կը ցաւէր
կանխաւ ճանչցած չըլլալուն համար այս ընտրեալ երիտա-
սարդ հայրենասէրները (որուն համար կը կարծենք թէ
անկեղծ էր ան), եւ ասոնց հետ դաշինք կը կնքէր, իր ամէնէն
անդրդուելի նախկին թշնամիին, Ահմէտ Րիզա պէյի, խորհր-
դարանի նախագահին ճակտին վրայ համբոյր մը դրոշմելով:
Միաժամանակ, բովանդակ վայրագ տեսլութեամբ, զոր ան
կը զգար այս աննշան յաղթականներուն հանդէպ, եւ երե-
սուն երեք տարիներու իր մանուածապատ տիրապետութեան
ընթացքին, ձեռք անցուած մեքենայութեանց բովանդակ
գիտութեամբ, խուլօրէն կ'աշխատէր ան իր վրիժառու-
թեանը համար: Եւ օր մըն ալ, Երլուզլի համբերատար մա-
մուկին նոր ոստայնը ծածկեց ամբողջ Պոլիսը:

Իբր անբաղդատելի վարպետ, Ապտիւլ Համիտ հրահ-
րած էր Կոստանդնուպոլսոյ իսլամ մուլեառնդ ազգաբնակ-
չութեան, ֆէսերուն եւ փաթթոցներուն տակ ծածկուած
կրակը: Երլուզլի ոսկին լայնօրէն բաշխուած էր զինուոր-
ներուն, զորս հոճաները եւ սօֆիստները ամէն օր կը գրգռէին,
իրենց՝ «Ազատ-Որմնադիրներու կուսակցութեան», այսինքն
խողի միս ուտողներուն» պատկանող սպաներուն դէմ: Եւ
այս նոյն ոսկին կը անուցանէր հաւասարապէս խանդը
կարգ մը ազատական թերթերու, որոնք ամէն օր կը զբաղէին
նոր Րէժիմը թուրքիոյ եւ Եւրոպայի առջեւ վարկաբեկ ընելով:

Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան թերթերը բռնուն կերպով կը պատասխանէին, նոյն իսկ ֆէտայիներ զտնուեցան—համաձայն հրահանգի թէ ոչ, այս կէտը լուսաբանութեան պէտք ունի—որոնք ընդդիմադիրներու հրապարակագիրը, Հասան Սէհմին սպաննեցին: Սակայն գօմիթէն մտքէն չէր անցընել վտանգին ծանրակշիռ հանգամանքը: Այսպէս, հասաւ « ցաւալի դէպք » ին օրը (հատիսէի մուէլլիմէ) ինչպէս կը կոչեն զայն Երիտասարդ-Թուրքերը, կամ « յանուն Շէրիի յեղափոխութեան » օրը (ինքըլապը չէրի), ինչպէս իրենց հակառակորդները կ'անուանէին զայն:

Այս յեղափոխութիւնը ծագեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 31 Մարտ (19 Ապրիլ) 1909ին, առաւօտեան ծուխերուն մէջ: Երիտասարդ-Թուրք սպանները զօրանոցին մէջ սպաննուեցան, կամ կապուեցան իրենց զինուորներուն կողմէ որոնք յետոյ հաւաքուեցան Սյա Սօֆիաի հրապարակը, Խորհրդարանին շէնքին առջեւ, ուր բանաձեւեցին իրենց պահանջումները. հրաժարում Դահլիճին, արքայը Երիտասարդ-Թուրք պետերուն, վերհաստատում Շէրիի: Բազմաթիւ հօճաներ եւ սոֆիթաներ մեծցուցին շարքերը անաստողներուն, որոնք անմիջապէս Երլտըզի հետ տեւական հաղորդակցութիւն մը հաստատեցին: Տեսնուեցաւ հանրաժանօթ պետը Ահրարներուն, Իսմայիլ Բէմալ պէյ, որ ազատօրէն կը շրջէր անոնց մէջ ու յետոյ պալատ կ'երթար: Հիւսէին Հիւմի փաշայի նախարարութիւնը Բ. Դեան մէջ կը գտնուէր, եւ կը վստահէր զօրավար Մահմուտ Շէվքէթ փաշային որ տակաւին զօրագունդեր ունէր իր տրամադրութեան ներքեւ, հրաման տալու որ ապստամբներուն վրայ յարձակի: Իրիկուան դէմ այս զօրագունդերն ալ անցան յեղափոխականներու շարքին մէջ: Ամէն բանէ զրկուած քօմիթէին պետերը պարտաւորուեցան ծպտեալ փախչիլ, սալայատակին վրայ ձգելով իրենցմէ մէկ քանինները, ինչպէս դատական նախարարը, և Սուրիացի երեսփոխան Մուհամմէտ պէյ Արսլան. այս վերջինը զինուորներու կողմէ Խորհրդարանի շէնքին առջև վայրագօրէն սպաննուեցաւ: Երեկոյին Ապտիւլ Համիտ այս զօրագունդե-

րուն, իր առաջին թիկնապահին միջոցաւ լուր մը զրկեց իրենց ընդհանուր ներում շնորհելով այն արարքներուն համար զորս ինքն իսկ դրդած էր: Ուրախութեան ահագին հրացանաձգութիւն մը ընդունեց կայսերական լուրը: Մերուներն թէվֆիք փաշա միաժամանակ հրահանգ ստացաւ նոր դահլիճ մը կազմելու, որուն յանձնարարեց կայսերական իրատէն, ճշգրիտ պահպանումը նուիրական օրէնքին:

Միութիւն և Յառաջդիմութիւն գօմիթէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իր դիրքերէն հանուած էր: Խորհրդարանը որ զրկուած մնաց իր երիտասարդ Թուրք առաջնորդներէն, անմիջապէս խոնարհեցաւ Սուլթանին առջև: Ան Ահմէտ Րիշա պէյին տեղ նոր նախագահ մը ընտրեց, և մինչև իսկ երկրին ուղղուած կոչ մը քուէարկեց, որով կը յայտարարէր « Հայրենիքին զաւակները » եղող զինուորներուն պահանջումները գոհացնել, այն զինուորներուն որոնք, մնաց որ, մայրաքաղաքին տէրն էին: Այսպէս ուրեմն, Ապտիւլ Համիտի վրիժառութիւնը կը թուէր կատարեալ, և ան կրնար պարծենալ Երիտասարդ - Թուրքերուն ոչ նուազ անակնկալ և սարսափելի հարուած մը տուած ըլլալուն, որքան այն հարուածը զոր ինքը 11 Յուլիս 1908ին ընդունած էր:

§ 8. — Հիմա Զանանք մէկ քանի բառով յատկանշել նոր Բէմիմի ինը ամսուան այս շրջանը, որուն միջոցին Երիտասարդ - Թուրքերը կը կենային կառավարութեան նրբանցքներուն ետև: Կարելի չէ ժխտել մանաւանդ թէ, առաջին ամիսներուն, երկրին վրայ նոր հով մը կը փչէր և զայն քիչ մը կը թոթուէր իր զարաւոր թմրութենէն: Խորհրդարանը խանդով կաշխատէր օրէնքներու պատրաստութեան համար, որոնք պարտ էին քաղաքական ազատութիւնները երաշխաւորել և վարչութիւնը մաքրել: Թուրք մամուլը ունեցաւ կարճ բայց բաւական փայլուն ծաղկում մը. տեսնուեցաւ վերածնիլը Թուրք գրականութեան և թատրոնին, որոնք Ապտիւլ Համիտի օրով բոլորովին կաշկաղուած էին: Ընդհանուր շահեկանութիւն ունեցող խնդիր-

ները լայնօրէն կը վիճաբանուէին բազմաթիւ հրապարակային հաւաքումներու մէջ: Այսու հանդերձ յեղափոխութեան երջանիկ արդիւնքները միայնկոստանդնուպոլսոյ մէջ կը զգացուէին Ալպանիոյ, Հայաստանի, Քիւրտիստանի, Սուրիոյ, Արաբիոյ, և այս տարօրինակ հակատարր կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ, տգէտ զանգուածը ազատութեան յայտարարութեանը մէջ տեսաւ ապերասանութեան հրաւէր մը, և ոչ թէ հնազանդութիւնը օրէնքներուն: Յեղերու և կրօնքներու ատելութիւնը ամէնուրեք տեղի կուտար ծանր շփոթութիւններու: Եւ նոյն ինքն Մակեդոնիան, օրօրանը յեղափոխութեան, տեսաւ հրոսախուժերուն վերերեւելը:

Այս շրջանի պատմագիրը սակայն պէտք չէ մոռնայ թէ ատիկայ իսկապէս կուրի շրջան մը եղաւ Երիտասարդ-Թուրքերուն համար, որոնք ստիպուեցան գրեթէ իրենց բոլոր ուժերը հակառակորդներու հետ պայքարին նուիրելու, այն հակառակորդներուն, որոնց քաղաքային իտէալը ճակատագրականօրէն անհաշտ էր իրենցինն: Տարակոյսէ դուրս կ'երևայ որ Երիտասարդ-Թուրքերը ազատութեան առաջին օրերուն թուած են փրկել Թուրքիան, վերածելով զայն Օսմանեան կայսրութեան մը, որուն մէջ բոլոր քաղաքացիները հաւասար պիտի ըլլային օրէնքի: առջև: Բայց բնական էր որ այս ծրագիրը չափազանց չը գինովցնէր Սլավները, Յոյները և Հայերը, որոնք չէին ուզեր, Օսմանեան հաւասարութիւնը ընդունած պետութեան մը մէջ, իրենց ազգութեանց անյայտացումին համար աշխատիլ, այլ ընդհակառակը աւելի ուժով ամրապնդել և աւելի ներուժութեամբ զարգացնել իրենց ազգային կեանքը: Ոչ-թուրք տարրերը ուրեմն կը ցանկային ապակեղորոնացումին, որուն մէջ Երիտասարդ-Թուրքերը կարծեցին տեսնել իրենց վախճանին սկզբնաւորութիւնը: Այնպէս որ Թուրքերու և այլածիններու միջև յարաբերութիւնները շուտով և ճակատագրականօրէն անվրստահութեան և հակառակութեան նկարագիր մը առին:

Երկրորդ, Երիտասարդ-Թուրքերը պարտաւոր էին լուծել սա կարեւոր հարցը, այսինքն Օսմանեան ընկերային և

դատական կեանքը ազատագրել Իսլամութիւնը ճշող խնամակալութենէն. եւ ոչ թէ անոր համար որ իսլամական կրօնքի ոգին անհաշտ էր նոյն իսքն Նոր Րէժիմին հետ: Խալիֆան բռնաւոր մը չէ այլ օրէնքին ծառան, և Շէյխ-իւլ-Իսլամը իրաւունք և պարտականութիւնը ունի զահնկեց ընելու զայն եթէ անիկայ հակասութեան մէջ դնէ ինքզինքը օրէնքին հետ: Սակայն Շէյխին, ոտ ձգութիւն ընելով անհատական և պատժակա օրէնքի բովանդակ կալուածին մէջ, իրեն հնամենի ևս գործադրելի տրամադրութիւններովը ճշմարիտ խոչընդոտ մը դարձած էր Օսմանեան ընկերութեան ազատ զարգացումին դէմ: Հետեւեալ հարց է դիտել տալ որ բարձրաստիճան իսլամ կրօնաւորները, Իւլէմաները կատարելապէս կ'ըմբռնէին անհրաժեշտութիւնը իրաց այս վիճակին դարման տանելու, և թէ անոնք ինքզինքնին Երիտասարդ - Թուրքերու ծառայութեանը մէջ կը դնէին, կիրարկելու համար իրենց նշանաւոր արուեստը, սրբազան բնագիրները թէ և յաճախ շատ առաձգական, յարմարեցնելու ժամանակին հայրենասիրական պահանջումներուն: Մարտ 31-ի յետաշրջութենէն տակաւին քա ի մը օր առաջ Շէյխ-իւլ-Իսլամը սա յայտարարութիւնը ըրաւ թէ Շէյխին Նոր Րէժիմի կողմէ ամենադոյզն վտանգի մը չէր ենթարկուած, եւ ստուգիւ 80 Իւլէմաներու Օսմանեան Խորհրդարանի մէջ ներկայութիւնը, պէտք էր որ յաջա ժողովուրդին լաւագոյն երաշխաւորութիւնը ըլլար թէ, այս հաստատութիւնը իսլամութեան հիմերը չպիտի փոխէր: Այսու հանդերձ, ամէնէն զգուշաւոր փորձերը, զորս Երիտասարդ-Թուրքերը կ'ընէին տկարացելու համար Շէյխի վաստակը ազդեցութիւնը պետութեան եւ Թուրք ժողովուրդին կեանքին վրայ, կ'ընդհարէին ստորին աստիճանի վրայ գտնուող կրօնաւորներու եւ մասնաւորապէս սօփիաներու յաճառ ընդիմութեան, որոնց նիւթակա շահերը կը վնասուէին իրաց նոր վիճակէն: Այսպէս, պատերազմական նախարարին կողմէ Խորհրդարանին ներկայացուած ծրագիրը, որ որոշ տարիներու շրջանէն վերջը իրենց քննութիւնները չափուցած բոլոր

սօֆիստները զինուորական ծառայութեան մէջ կ'առնէր, ցաւագինօրէն տպաւորեց այս յարգելի դատակարարը, որ իր առանձնաշնորհը կը նկատէր իր բովանդակ կեանքը մէտրէսէն-ներու եւ մզկիթներու մէջ անցընել, եւ բան մը չընելով պետութեան հաշուոյն ապրիլ: Հետեւաբար այդ օրինազիծը եզակա՝ օրէն բորբոքեց իրենց խանդը, յետաշրջական պետական հարուածի կանխապատրաստութեանը մէջ: Միեւնոյն սօֆիստները եւ իրենց կողմէ գրգռուած խուժանը, արգիլեցին ազատագրումը թուրք կնոջ, որ այդ միջոցին Երիտասարդ-թուրքերու կողմէ հովանաւորուած էր: Անմիջապէս որ «Երիտասարդները» փողոցներու մէջ իրենց կիւերուն, քոյրերուն կամ աղջիկներուն ընկերակցութեամբ կ'երեւային, Շէրիի պաշտպանները կը յարձակէին անոնց վրայ եւ կը խոչտանդէին զանոնք: Թն՝ բարձր թէ՛ ստորին աստիճանի կրօնաւորներու միջեւ այս պայքարին մէջ, վերջինն է որ յաղթանակը կը տանէր յաջս ժողովուրդին:

Վերջապէս երրորդ, տեսողութենէ պէտք չէ հեռացընել այն ծայր աստիճան տգիտութիւնը ժողովուրդին, այն մեծ զանգուածին, որ զրկուած էր քաղաքական ամէն իտէալէ: Եւ ամէնէն բարձր դասակարգերու մանուկներն իսկ, ճշմարիտը ըսելու համար, ո՛չ դաստիարակութիւն ո՛չ ալ ուսում կը ստանային, որովհետեւ ին՞չ դաստիարակութիւն կրնային ստանալ հարեմներու մէջ գտնուած իրենց խեղճ մայրերէն, և ին՞չ ուսում կրնային տալ անոնց, իսլամ ուսուցումով սնած և իրենք ալ տգէտ ուսուցիչներ, մեծ մասով եւրոպական գիտութեանց տուեալներէն: Մենք արդէն ըսինք թէ ին՞չ խնամքով Ապտիւլ Համիտ քանդած էր գրեթէ բոլոր հետքերը այն ջանքերուն, զորս Ապտիւլ Ազիզ կատարած էր, քիչ մը բարձրացնելու համար իր ժողովուրդին մտաւորական մակարդակը: Եթէ Ապտիւլ Համիտ չարգիլեց նախակրթութիւնը, սակայն երկրորդական և բարձրագոյն կրթութենէն խլեց ամէն գիտական ոգի, և թողուց որ իր ժողովուրդը լրտեսութեան, քսութեան և անձնապաշտութեան միջնորդին մէջ մեծնայ: 33 տարի-

ներու այս գործը չկրցաւ մէկ անգամէն մեծտեղէն վերնալ: Թուրք ժողովուրդը չափազանց ծռած էր, կարենալ մէկ անգամէն և ամբողջովին շտկուելու ի լուր 11 Յուլիսի թնդանօթին և վերագառնալ իր հին վեսութեան: Արդ, այն մէկ քանի Երիտասարդ-թուրքերը, քաղաքային թէ սպայ, որոնք բանակը քաշած էին, անկեղծ էին իրենց տիրապետութեան այս առաջին շրջանին. անոնք իրենց ալքին առջև ունէին բարենորոգումներու միջոցաւ հայրենիքին յարութեան իտէալը: Բայց քան՞ի հոգի էին ատոնք: Գալով իրենց միացողներու մեծ մասին, անոնք Նոր Բէթի-մին մէջ, ուրիշ բան չէին փնտռեր, բայց եթէ իրենց անձնական շահը և պատրաստ էին մասնելու Երիտասարդ-թուրքերը, անմիջապէս որ շահը պահանջէր այդ բանը: Թուրք խորհրդարանին անարժան վարմունքը, յետաշրջական պետական հարուածի միջոցին, փայլուն փորձը կուտար ատոր. Երեմի մենք պարտինք եզրակացնել թէ իրենց դիւցազներգութեան առաջին հերոսական շրջանին, եղբրական էր Երիտասարդ-թուրքերուն դիրքը: Մերունի Սուլթանը գիտցած էր անբաղդատելի վարպետութեամբ մը օգտուել ասկից: Սակայն ոչ աւելի նրբութեամբ մը շարժած պիտի ըլլար, եթէ իր դատերական հարուածը գոնէ տարի մը ևս յետաձգած ըլլար: Հայրենաւիրական խանդը տակաւին կը բոցավառէր Երիտասարդ թուրք պետերու և Երիտասարդ սպաներու սիրտերը, և երգմնազանց Սուլթանին դէմ ատելութիւնը այդ խանդը իր լրումին հասաւ: Եւ ան-միջապէս որ Երիտասարդ-թուրքերը փախան Նոր Մէքքէէն — Ստամպուլ — և ոտք դրին իրենց ծննդավայր Մետինէին — Սելանիկ — հողին վրայ, իրենց բոլոր ուժերը վերստացան: Ապտիւլ Համիտի վերադարձի կարելիութեան առջև, ամէն յանցանք ներուեցաւ իրենց, և Նոր ոգեւորութիւն մը ցնցեց Մակեդոնիան: Եւ ոչ միայն զօրագունները երիտասարդ թուրք դրօշին տակ մտան, այլ տեսնուեցան նաև Պուլկար, Սերպ և Յոյն չէթէներ, որոնք հաւատացին գօմիթէին Նոր խոստումներուն և քալեցին կոստանդնուպոլսոյ

վրայ ի պաշտպանութիւն Հուրիէթին, այսինքն Օսմանեան ազատութեան: Ապտիւլ Համիտի յաղթանակը միայն 13 օր տևեց: Ասիական զաւառները, որոնց մոլեռանդութիւնը հաշուի առած էր Ապտիւլ Համիտ, չըմբռնեցին դէպքերուն իմաստը և չփութացին իր կոչին: Իր դատը պաշտպանելու համար գտնուեցան միայն իրեն կողմէ ապականուած թշուառ զինուորները, որոնք զուրկ էին սպաներէ և հրետանիէ: 13|26 ապրիլ 1909ին Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի ազատարար բանակը փողոցներու մէջ կատաղի կռիւներէ յետոյ Կոստանդնուպոլիսը առաւ, և հետեւեալ օրը Օսմանեան Խորհրդարանը իր սարսափը անցուցած, և Սան Սքէֆանոյի մէջ հաստատուած հիմնուելով Շէյխիւլ Իսլամի մէկ ֆէթվային վրայ, վերջապէս յայտարարեց Ապտիւլ Համիտի Խալիֆաներու գահէն ինչալը. և իբր թէ պատմութիւնը ուզած ըլլայ որ այս տիրապետութեան վախճանը կենսառոյգ կարճ պատկերի մը մէջ խտացած ըլլայ, Կարմիր Սուլթանը, արեան ծովու մը խառնեց արիւնը իր սեփական զինուորներուն և 30,000 Հայերու որոնք Ատանայի մէջ խողխողուեցան Հին Րէժիմի վերադարձը ողջունող ջարդերու միջոցին. և զոր Նոր Րէժիմը չէր կրցած կասեցնել (1): Մէհմէտ Րէշատ Ե. բարձրացաւ Սուլթաններու գահը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

(13,26 Ապրիլ, 1909 — 9,22 Յուլիս 1912)

§ 1.— Նոր Րէժիմի երկրորդ շրջանի միջոցին, որ Սուլթան Մէհմէտ Րէշատ Ե. ի գահը բարձրանալէն մինչև Սայիտ

(1). Այսօր հաստատուած է որ Ատանայի ջարդը կազմակերպուած մօրտ 31ի յետաշրջական փորձէն առաջ, իր գործադրութեամբը զուգուրկած է յետաշրջութեան փորձի օրերուն:

Ի. Թ

փաշայի դահլիճին անկումը կը հասնի, Երիտազարդ-Թուրքերը ելան իշխանութեան գաղտնի հակահեղուղի իրենց դերէն, և բացէ իրաց ձեռք առին երկրին ճակատագրին ուղղութիւն տալը: Իրաւ է թէ, այս շրջանի երեք նախարարութեանց գլուխը գտնուեցան Ապտիւլ Համիտի հին պաշտօնատարներ — Հիւսէյն Հիւմի փաշա, Հաքքը փաշա, Սայիտ փաշա —: Սակայն այս ընտրութիւնը կը բացատրուի այն անպատեհութեամբ, որ կար եպարքոսութիւնը չափազանց երիտասարդ պաշտօնաւորներու յանձնելու մէջ. բան մը որ դէմ է աւանդութեան, ու նաև այն շատ իմաստուն փափաքով որ կը կայանայ օգտուելու այս պետական մարդոց անվիճելի փորձառութիւնէն, որոնք յանկարծ գործերէն քաշուած էին: Այս երեք դահլիճներուն մէջ առաջնորդողներուն դերը մեծ վէճիրներունը չէր, այլ այն նախարարներուն որոնք Միութիւն և Յառաջադիմութիւն գօմիթէին ամէնէն ազդեցիկ անդամներէն աւանուած էին, Թալաթ, Ճափիտ, Հաճի Ատիլ, Իսմայիլ Հաքքը, Պապան Չատէ, Խալիլ պէյ. և տեսնուեցաւ որ այս երեք եպարքոսներէն մէկը Հիւմի փաշա, ստիպուեցաւ պաշտօնէն քաշուիլ, անմիջապէս որ դադրեցաւ գօմիթէին հաճելի ըլլալէ, և ասիկա խորհրդարանական յաղթանակ մը տանելէն (լինչի գործին մէջ) միայն մէկ քանի օր վերջը:

Բարեհամբոյրն Սուլթան Մէհմէտ Րէշատ, չափազանց երջանիկ ազատած ըլլալուն համար այն բանտէն, ուր իր կայսերական եղբայրը զինքը 33 տարիներ ձգած էր որ բորբոսի, իբր թէ օսմանադրական միապետի իր դերին մէջ, գոհունակ էր և բնաւ չէր նեղեր գօմիթէն: Իրաւ է որ իր տիրապետութեան առաջին ամիսներուն, ուրիշ իշխանութիւն մը — բոլորովին անձնական, ահարկու — կերեւար կառավարութեան քովն ի վեր. այդ իշխանութիւնը Մահմուտ Շէվքէթ փաշայինն էր, ազատարար բանակի մեծ զօրավարին, Նոր Րէժիմի փրկիչին: Ատեն մը, նոյն իսկ կարելի էր սպասել յայտարարութեանը զինուորական դիկտաթորութեան մը, որ վերջապէս լաւագոյնս հաշտուած

պիտի ըլլար Կոստանդնուպոլսոյ առումէն վերջի պաշարման վիճակին հետ, քան խորհրդարանական բէմիմի շարունակութիւնը: Բայց Մահմուտ Շէֆքէթ չկրցաւ կամ չուզեց շահագործել իր նախազդեցութիւնը, և բաց աստի 1910ի սկիզբները, վարուելակերպի ահագին սխալը գործեց, իբր պատերազմական նախարար Հաքքը փաշայի դահլիճին մէջ մտնելով: Այդ ժամանակէն սկսելով, Մահմուտ Շէֆքէթ նորէն շարքին մէջ մտաւ, և կորսնցուց արագօրէն իր վերին հեղինակութիւնը, երկրին և նոյն իսկ խորհրդարանին վրայ, ուր շատ անարժէք դուրս եկաւ, իբր բեմասաց և քաղաքական մարդ, բազմաթիւ անգամ անգամ ինչ որ եղած էր իբր զինուորական: Երկուստեք թուրքերը ուրեմն շուտով միացին առանձին տէրերը կացութեան, և պատմութիւնը իրաւունք ունի անոնցմէ համար պահանջելու այն կերպի մասին, որով անոնք իշխանութիւնը գործածեցին:

2. — Հանրային իրաւունքի կալուածին մէջ, Երկուստեք թուրքերը աշխատեցան, ամէնէն առաջ ճշդել, իրենց ուզածին պէս, Սուլթանին և խորհրդարանին միջև փոխադարձ յարաբերութիւնները: Մարտ 31 ի պետական հարուածէն առաջ, որդէն 1876 ի տարուոյ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը յանձնուած էր Երեսփոխանական Ժողովէն յանձնախումբի մը. այս աշխատանքին մեծագոյն մասը խորհրդարանին կողմէ վերջացաւ, առաջին նստաշրջանի վախճանին, և 8 Օգոստ. 1909 ին Սուլթանին կողմէ վաւերացուեցաւ:

Երկու Սահմանադրութիւններուն համապատասխան տրամադրութեանց միջև բազմաթիւութիւնը, առատ լոյսի մը տակ կը դնէ, այդ միջոցին Երեսփոխարդ-թուրքերուն ունեցած մտքի վիճակը:

Ըստ հին Սահմանադրութեան, Սուլթանը կ'անուանէր կամ կը հրաժարեցնէր բոլոր նախարարները. ըստ նորին, Սուլթանը կ'անուանէ միայն մեծ Եպարքոսը և Շէյխուլ

Իսլամը. միւս նախարարներունը կը պատկանի Մեծ Եպարքոսին, և Վեհապետին կողմէ միայն կը վաւերացուի (յօդուած 7 և 27): Սահմանադրութեան ուրիշ բարեփոխումի մը շնորհիւ, Երեսփոխարդ և Երեսփոխանական Ժողովը նստաշրջանի գումարումներուն կը սկսին առանց հրաւէրի (յօդուած 43). գալով խորհրդարանը բացառիկ նստաշրջանի հրաւիրելու իրաւունքին, այդ կը պատկանի ոչ միայն Սուլթանին, այլև խորհրդարանի բացարձակ մեծամասնութեան: Նստաշրջանը յապաւելու իրաւունքը ամբողջովին կը ջնջուի (յօդուած 44): Սուլթանը նոյնպէս կը կորսնցնէ խորհրդարանի կողմէ բնորոշուած երեք թեկնածուներու մէջէն անոր նախագահը ընտրելու իրաւունքը: Նոր Սահմանադրութիւնը կը պայմանագրէ միայն Վեհապետին տեղակացնել նախագահին և փոխ-նախագահներուն ընտրութիւնը (յօդուած 77): Համաձայն նոր Սահմանադրութեան, օրէնսդրական նախաձեռնութիւնը կը պատկանի իւրաքանչիւր նախարարի Ծերակուտականի կամ Երեսփոխանի, մինչդեռ հին Սահմանադրութիւնը զայն կուտար կառավարութեան, խորհրդարանին ձգելով միայն, իրաւունքը օրէնքներու պատրաստութեան կամ բարեփոխումի մասին յանձնարարանքներ ներկայացնելու (յօդուած 53):

Ըստ հին Սահմանադրութեան, ինչպէս ըստ նորին, երկու խորհրդարաններու կողմէ քուէարկուած օրինագիծերը օրինական ուժ կը ստանան, միայն Սուլթանէն վաւերացուելէ յետոյ: Բայց 1909ի Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ որ երկու ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, օրինագիծերը պէտք է կամ վաւերացուին կամ խորհրդարանին վերադարձուին, այն տեղ վերստին քննուելու համար: խորհրդարանին վերադարձուած օրինագիծերը, միայն երկու երրորդի մեծամասնութեամբ կրնան քուէարկուիլ (յօդուած 54), բայց Սահմանադրութիւնը բան մը չըսեր այն պարագային վրայ ուր Սուլթանը երկրորդ անգամ ըլլալով պիտի մերժէր վաւերացումը:

1876ի Սահմանադրութիւնը կ'ընդունէր նախարարաց

Խորհրդին իրաւունքը, խորհրդարանական զաւարի միջոցին որոշումներ տալու, որոնք շնորհիւ կայսերական իրաւունքին, առժամայ օրէնքի ուժ կը ստանային, մինչև որ Խորհրդարանը արտայայտուէր իրենց մասին: Նախարարաց Խորհրդին այս իրաւունքը, ենթարկուած էր կարգ մը պայմաններու. անխուսափելի ստիպողութիւն (force majeure), ժամանակի պակաս Խորհրդարանը նիստի հրաւիրելու և համաձայնութիւն Սահմանադրութեան տրամադրութեանց: Նոր Սահմանադրութիւնը կ'աւելցնէ թէ Նախարարաց Խորհրդին որոշումները, պիտի ներկայացուն Խորհրդարանին, «անմիջապէս որ ան գումարուի» (յօդուած 36):

Նախարարական պատասխանատուութիւնը 1876ի Սահմանադրութեամբ, բանաձեւուած էր ամէնէն ընդհանուր բացատրութիւնով, և առանց որեւէ վաւերացումի յիշատակութեան: 1909ի Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ որ Նախարարները, հաւաքարար և իրարու համար պատասխանատու ըլլան Խորհրդարանին առջև, վերաբերմամբ կառավարութեան ընդհանուր քաղաքականութեան. զալով անոնցմէ իւրաքանչիւրին նախարարութեան պատկանող խնդիրներուն, պատասխանատուութիւնը անհատական է, (յօդուած 30): Անվստահութեան քուէ մը՝ հանդէպ նախարարի մը, միայն զայն կը ստիպէ իր հրաժարականը տալու, բայց Նախարարաց Խորհրդին նախագահին դէմ անվստահութեան քուէ մը, իր ետեւէն կը բերէ ամբողջ Դահլիճին անկումը (յօդուած 38): Կը տեսնենք ուրեմն թէ Երիտասարդ-Թուրքերը խոհեմութիւն կարծած են, իրենց Սահմանադրութեան բնագործին մէջն իսկ ճշդելու այնքան ընական հետեանքները Խորհրդարանի անվստահութեան քուէի մը, հետեանքներ որոնք Արեւմուտքի մէջ ամենուրեք յառաջ կուգան Խորհրդարանական սովորութիւն դարձած իրաւունքի մը համաձայն:

Վերջապէս, նոր Սահմանադրութիւնը մեծապէս կը սահմանափակէ Սուլթանին իրաւունքը Նախարարութեան հետ վէճի պարագային, Խորհրդարանը լուծելուն նկատմամբ,

իրաւունք, որ 1876 ի Սահմանադրութեան մէջ անսահման էր: Ասկից վերջ, Սուլթանը չպիտի կրնայ Խորհրդարանը լուծել, բայց եթէ միակ պարագայի մը որ կէտը կէտին սահմանուած ըլլայ, այսինքն երբ Խորհրդարանի հետ վէճի մեջ եղող Նախարարութիւնը, մերժէ ենթարկուիլ այս վերջնոյն որոշումին և այս վերջինը իր հրաժարականը տայ. եւ թէ նոր նախարարութիւնը որդեգրէ իր նախընթացին տեսակէտը: Վէճի այս պահուն է միայն, և միայն Ծերակոյտին հաւանութեամբ, որ Սուլթանը կրնայ Խորհրդարանը լուծել, որոշելով երեք ամսուան պայմանաժամ մը, նոր ընտրութիւններուն համար. այս նոր Սահմանադրութեան յօդուած 35 ը Երիտասարդ-Թուրքերուն կողմէ նկատուած էր իբր հիմնաքարը Օսմանեան Խորհրդարանական շէնքին:

§ 3. — Երիտասարդ-Թուրքերը ի մեծ վնաս Սուլթանի յաջորդին իրաւունքներուն, արմատական Սահմանադրութիւն մը հաստատելով և փորձառութեամբ իմաստուն դարձած, իրենց բոլոր նախդրուշութիւնները ձեռք առին, նորէն չամբաստանուելու համար նուիրական իրաւունքը բռնաբարած ըլլալու յանցանքով: Սահմանադրութեան բնագործին մէջ յօդուած 7 աւելցուցին, Սուլթանին վստահելով Շէրիի պաշտպանութիւնը, և ուրիշ յօդուած մը (118) յայտարարող թէ օրէնքները հիմնուած պիտի ըլլային Շէրի կանոններովրայ: Բայց ամէնէն արդիւնաւոր գործակցութիւնը՝ ազատականութիւնը Իսլամութեան հետ հաշտեցնելու դժուարացին գործին մէջ, ցոյց տրուեցաւ Երիտասարդ-Թուրքերուն, բարձրաստիճան մահմետական կրօնաւորներուն կողմէ: Շէյխիւլ Իսլամ Սահիպ Մուլա ժողովուրդին ուղղուած յայտարարութեամբ մը, հաղորդեց թէ, Սահմանադրական կառավարութիւնը միակն էր որ համաձայն ըլլար Շէրիին:

Այս նախազգուշութիւնները հեռու էին անօգուտ ըլլալէ: Նոր Բէմիմի դէմ նոր յարձակում մը փորձուեցաւ 1910 փետրվարէն սկսելով:

Ծերակուտական տամատ Ֆէրիտ փաշա, որուն համար

կըսուէր թէ գահաժառանգէն, իշխան Եուսուֆ Իզզէտտինէն-
ներչնչուած էր, Ծերակոյտին օրինադիր մը ներկայացուց
նոր Սահմանադրութեան այն յօդուածներու բարեփոխումի
մասին, որոնք Սուլթանին իրաւունքները կը սահմանափա-
կէին: Այս օրինադիրը այն տեսակէտէն ճամբայ կ'ելլէր թէ,
Սուլթանը ո՛չ միայն աշխարհական Վեհապետ մըն էր, այլ
միաժամանակ 300 միլիոն իսլամներու Խալիֆան, ծնած
ոչ թէ հնազանդելու, այլ հրամայելու համար: Տամատ
Ֆէրիտ փաշա միւս կողմէ, ազգային վեհապետութեան
տեսութիւնը, անդործադրելի կը գտնէր պետութեան մը
համար, որ զանազան ազգութիւններէ բաղկացած էր,
որպիսին էր Թուրքիան, որովհետեւ այդ տեսութիւնը
ճակատագրականօրէն պէտք էր որ առաջնորդուէր դէպի
տարբազարութիւն եւ կործանում կայսրութեան: Տամատ
Ֆէրիտ փաշայի օրինադիրը իր պաշտօնակցին, նախկին
Շէխիւլ Իսլամ Մուսա Քեազիմի կողմէ, ենթարկուեցաւ
կծու քննադատութեան մը: Այս Իսլամ Մագիսդրոսը
վճռական կերպով յայտարարեց թէ ազգային վեհապետու-
թիւնը կը բխէր թէ Գուրանէն և թէ նոյն ինքն Մարգարէին
օրինակէն, որ միշտ օրէնքին հնազանդած էր. ուրեմն կարելի՞
էր ընդունիլ թէ իր յաջորդը կարենար անսահման և
անպայման հնազանդութիւն պահանջել: Իւլէման յաղ-
թանակը տարաւ, և Ծերակոյտը նոյն իսկ մերժեց Տամատ
Ֆէրիտ փաշայի օրինադիրին հիմը կազմող խնդրոյն վիճա-
բանութեան մտնելու: Անգամ մը ևս վտանգը անցած էր:
Բայց այսպէս նոր Րէժիմը իսլամութեան պաշտպանու-
թեան տակ դնելով, Երիտասարդ-Թուրքերը քիչ առ քիչ
կը հեռանային իրենց խոտալը կազմող աշխարհական պետու-
թեան սկզբունքէն, և չուշացան զահրնկեց Սուլթանին տե-
սակէն համիսլամականներ դառնալու: Անշուշտ համիս-
լամականութիւնը քօմիթէին գլխաւորներուն համար պիտակ
մըն էր միայն, ճիշդ ինչպէս որ նոյն բանը եղած էր ի
սկզբան, Ազատ-Որմնադրականութիւնը: Որովհետեւ Երիտա-
սարդ-Թուրքերը Որմնադրականութեան օթեակները մտած

էին, միայն անոր համար որ ազատ-որմնադրականութիւնը
իրենց մեծ ուժ մը երեցած էր, կարող իրենց դատին
ծառայելու: Եւ անոնք համիսլամականներ դարձան,
անմիջապէս որ տեսան թէ այդ կազմակերպութիւնը երբէք
իրենց կարծածին պէս չէր, և երբ մարտ 31 ի պետական
հարուածը, ընդհակառակը իրենց յայտնած էր թէ իսլամու-
թիւնը տակաւին մեծ ոյժ մըն էր, որուն հարկ էր ուղղու-
թիւն տալ ու կառավարել զայն և ծառայել անոր, զայն
իրեն դէմ չունենալու համար: Անգամ մը այս համոզումին
յանգած, Թալաթ պէյ իր գաղտնի գործակալները արձակեց
նոյն այն տոհմերուն մէջ զորս երբեմն Ապտիւլ Համիտի
զրկած մարդիկը կը ջանային իրենց խօսքերովը պղտորելու:
Թալաթ զանոնք նոյնիսկ աւելի հեռունները զրկեց....
և միւս կողմէ Մարգարէին պէտէվիներուն համար տրուած
Շէրիի հին կանոնները, անցեալին մէջ եղածին պէս կը
շարունակէին Օսմանցիներու քաղաքային և առևտրական
յարաբերութեանց վրայ ծանրանալ:

§ 4. — Երիտասարդ-Թուրքերու դէպի Շէրի չըջափո-
խութիւնը, յառաջ բերաւ վերադարձ մը դէպի Համիտեան
քաղաքականութիւն, հանդէպ Քրիստոնեաներուն և ընդհան-
րապէս հանդէպ այլաժիններուն: Պարագ Խեզն է որ Մա-
կեդոնական ջէթնիքիները իրենց արիւնը թափած էին
Պոլսոյ փողոցներուն մէջ: Ապակեդրոնացումի և Պալքան-
եան պետութեանց ցանկութիւններուն վախը, Երիտասարդ-
Թուրքերը ոչ միայն մղեց հեռու մնալ Մակեդոնիոյ վար-
չութեան մէջ ամէն բարենորոգումներ մտցնելէ, այլ և
դրդեց զանոնք քանդելու քաղաքական կեանքի այն բոլոր
սերմերը, որոնք սկսած էին այնտեղ զարգանալ, նոր թուա-
կանի առաջին ամիսներու ընթացքին: Այսպէս քիչ առ քիչ
լուծուեցան Մակեդոնական զանազան ազգութեանց բոլոր
կազմակերպութիւնները, օրինակի համար Պուլկար ուսու-
ցիչներու ակումբները: Մերժած ըլլալով բարենորոգումները
Երիտասարդ-Թուրքերը դիմեցին հին համիտական քաղա-

քականութեան գործելակերպերուն: «Աւազակութեան ճնշումի» յատուկ օրէնք մը գործադրութեան գրուեցաւ 1909ին և Մակեդոնական դժբախտ ազգաբնակչութիւնը, շուտով ինքզինքը այն կացութեան մէջ գտաւ, ուր եղած էր ան Ապտիւլ Համիտի օրով: Զինաթափութեան և հրոսա- խումբերու դէմ պայքարի դիմակին տակ, զօրական թուրքին և իսլամ ազգաբնակչութեան կողմէ խեղճ Քրիստոնեաներու դէմ սպանութիւնները, թալանները, բռնապղծութիւն- ները, չարչարանքները, աւելի դէշ կերպով վերսկսան. վկայ այն նոյնանման թաղերները, որոնք 1911 Յունիս 4ին Օսմանեան Դատական Նախարարութեան ներկայացուած են Յունաց պատրիարքին և Պուլկարներու եկղաքքին կողմէ: Միաժամանակ, թուրք կառավարութիւնը իսլամ մուհա- ճիրներ կը զետեղէր պարապ ձգուած հողերուն վրայ, այլևս որևէ կասկած չձգելով, երկիրը թրքացնելու իր դիտաւորու- թեանը մասին: Երիտասարդ-թուրքերը չյապաղեցան նոյն- պէս Ալպանացիներու համակրութիւնները իրենցմէ պաղե- ցնելու, և սակայն այս ժողովուրդը Ֆէրիզովիչի մէջ իր կատարած ցոյցովը (25 Յունիս 1908) ուժեղապէս նպաստած էր յեղափոխութեան յաջողութեանը: Բայց ան շուտով նըշ- մարեց Երիտասարդ-թուրք քաղաքականութեան գերազան- ցապէս կեդրոնացական նկարագիրը, բան մը որ ամբողջո- վին հակառակ էր իր նախկին առանձնաշնորհումները և սո- վորութիւնները պահելու և զարգացնելու փափաքին, Այդ ժամանակէն սկսելով Ալպանացիները անդրդուելի թշնամի- ները դարձան Օսմանցիականութեան և բարենորոգումնե- րուն: Արդէն 1908 Սեպտեմբերին սկիզբը, անոնք Երիտա- սարդ-թուրքերէն պահանջեցին իրենց առանձնաշնորհներուն պահպանումը, Շէրիին վերադարձը և Ալպանական կառա- վարական դպրոցներուն բացումը: Այս վերջինները պա- տասխանեցին նախ զինուորական առաքումներով (1908) ընդդէմ Իսա Պուլէթինացի, անընկճելի հակառակորդին, յետոյ (1909) ընդդէմ Մալիսորներուն եւ Լուսիօթներուն, այս արշաւախումբերը ձափիտ փաշայի կողմէ մեծազոյն

քառարորոսութեամբ առաջնորդուած են, նպատակը եղած է զինաթափութիւն և նոր տուրքերու հաստատումը, որ առկայն յաջողութեամբ չպսակուեցաւ: Ընդհակառակը Ալպանական ազգային շարժումը աւելի շեշտուեցաւ: 1908 նոյեմբերին Մանասթրի մէջ գումարուած Ալպանական ժո- դովը որոշած էր Լատինական այբուբէնը ընդունիլ. 1909 Յունիսին Տիպրայի համաժողովը արդէն կը բանաձեռէր շատ աւելի շեշտուած յետսպահանջումներ, մէջը ըլլալով Ալպա- նական Ազգային Խորհրդին ամէն տարի գումարուելը Ալպա- նական դպրոցներուն ստեղծումը, նախապիւրբար Ալպանա- ցիներու անուանումը Ալպանիոյ գործերուն գլուխը: Սակայն ձափիտ փաշա 1910ին շարունակեց իր զինաթափութեան գործը, երկրին մէկ մեծ մասը աւերելով և թալանելով և բռնադատելով Ալպանացիներու մեծ թիւ մը որ ապաստան փնտռէ Մոնդենէկոյի մէջ: 1911ին Շէֆքէթ Թորդուտ փաշա որ ձափիտ փաշային տեղը անցաւ, պարտաւորուեցաւ Մերտիտներուն և Մալիսորներուն ըմբոստութիւնը զսպել: Ճիշդ ինչպէս որ Ալպանացիները նպաստած էին Թուրքիան Եւրոպական հակակշռէն աղատելու, նոյնպէս այս անգամ ալ, առարկան եղաւ Աւստրիոյ կողմէ ի նպաստ իրենց միջա- մտութեան մը, միջամտութիւն որ Երիտասարդ-թուրքե- րուն հետ նոյն յաջողութիւնը ունեցաւ, ինչ որ օտար միջամտութիւնները Ապտիւլ Համիտի հետ կ'ունենային: Սուլթանը ընդհանուր ներում չնորհեց և ընդունեց Ալպա- նական բոլոր պահանջումները: Քիչ յետոյ Մէհմէտ Ե. Մակեդոնիան գնաց, Քոսովայի դաշտին մէջ Մուրատի գերեզմանի մօտ հանդիսաւոր հաւաքումի մը, և ինքզին- քը Ալպանացիներու համակրական ցոյցերուն առարկան դարձուց: Բայց այս համակրական ցոյցերը անկեղծ չէին: Երիտասարդ-թուրք կեդրոնացական քաղաքականութիւնը ամէնէն նուաստացուցիչ ձախողանքներէն մէկուն ենթար- կուած էր, և արեան հեղեղները իրարմէ կը բտմնէին Թուրքը և Ալպանացին (1):

(1) Բաղդ. Ռէնէ Բլինոյի Պալատիոյ վերլուծումի էջերը նուիրուած երի-

Հայաստանն ալ Ալպանիայէն նուազ մասնակից չէր։ Այստեղ ալ Երիտասարդ-Թուրքերը շուտով մոռցած էին այն մեծ ծառայութիւնները, զորս Հայ Դաշնակցական Յեղափոխականները Համիտեան ժամանակներուն իրենց մատուցած էին։ Ստոյգ է որ Ատանայի ջարդէն ի վեր, այս ժամանակամիջոցին, զանգուածով բնաջնջումներ տեղի չունեցան։ Բայց այս ժողովուրդին արիւնը ամէն օր կը հոսէր կաթիլ առ կաթիլ Հայկական վիլայէթներուն մէջ, ուր այս դժբախտ ցեղին իւրաքանչիւր անդամին կեանքը, պատիւը և հարստութիւնը, կախում ունէին Թուրք իշխանութեանց վայրագ քմահաճոյքէն, և Քիւրտերու ընչաքաղցութենէն։ Քիւրտերու կողմէ 1896 ի ջարդերուն և Հայերուն դաղթելուն ատեն բռնազրաւուած հողերը, չէին վերադարձուած։ Իսլամ տարրը կը շարունակէր ամէն օր իր ոտնձգութիւնները և Հայոց Պատրիարքարանի բոլոր զանգատները կը մնային առանց ամենադոյզն արդիւնքի։

Երիտասարդ-Թուրքերը նոյն իսկ չգիտցան Արաբներուն վստահութիւնը շահիլ, որոնք Կայսրութեան ամէնէն բազմամարդ իսլամ տարրը կը ներկայացնէին։ Ամբողջ այս ժամանակամիջոցին, Սուրիոյ և Միջագետքի ցեղախումբերը շարունակ եռուղեւի մէջ էին, և ինքնավարական շարժումը կը մեծնար Արաբ երիտասարդ մտաւորականութեան մէջ։ Նէմէնի և Ասիւրի մէջ Երիտասարդ-Թուրքերը կը շարունակէին Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութիւնը, երբեմն մարտնչելով Յահեա և Իտրիս շեխերուն հետ, երբեմն ալ անոնց հետ ինքնավարութեան մասին բանակցութեանց մտնելով, և միաժամանակ անոնք ամուլ ջանքեր կընէին կասեցնելու համար ինքնավարական շարժումը որ օր ըստ օրէ աւելի կը շեշտուէր, Արաբներու կողմէ բնակուած միւս նահանգներուն մէջ։

5.—Երիտասարդ-Թուրքերուն՝ այլաժողովներուն հանդէպ

տասարդ թուրք քաղաքականութեան, հանդէպ Ալպանացիներուն իր l'Europe et la jeune Turquie գործին մէջ, էջ 321—348.—

ունեցած հակառակութիւնը, Քրիստոնեաններու համար աւելի սաստկացաւ։ Անոնց կրօնական կեանքին մէջ միշտ աւելի միջամուխ ըլլալով, զոր յարգած էին բոլոր Սուլթանները, մէջը ըլլալով նաեւ Ապտիւլ Համիտը, Հին Րէփիմի օրով, կառավարութեան կողմէ ի գործ դրուած հակակշիռը, ոչ-իսլամ հասարակութեանց դպրոցներուն վրայ, բաւական հին բան էր։ Կարելի է նոյն իսկ ըսել թէ Պատրիարքարանները անտեղեակ էին անոր սկիզբունքին, զայն գործնականին մէջ ընդունելով հանդերձ, որովհետեւ քննիչները սովորաբար չարաչար չէին գործածեր իրենց իրաւունքը։ Միւս կողմէ կառավարութիւնը աչք կը գոցէր առանց իր արտօնութեան բացուած շատ մը դպրոցներուն գոյութեան։ Իրաց այս կարգը փոխուեցաւ Սահմանադրութեան հաստատումովը։ 1910 յունիս 19ի կանոնադիրը, բոլոր մասնաւոր նախակրթարանները ենթարկեց հանրային կրթութեան նախարարութեան վերահսկողութեան։ Ատկից յետոյ, քննիչները մերժեցին կրօնական իշխանութիւնը ճանչնալ իբր միջնորդ կրթական նախարարութեան եւքրիստոնեայ դպրոցներու դաստիարակներուն միջև։ Ատկից յառաջ եկան կառավարութեան և Պատրիարքարաններու միջև վէճերը, և այս վերջինները չէին ուզեր ենթարկուիլ իրենց դպրոցական առանձնաշնորհներու դէմ եղած այս տոնաձգութեան։ Շատ մը դպրոցներ փակուեցան։ Ուրիշ պարագաներու, վէճը թագուն վիճակի մէջ մնաց, այսինքն կառավարութիւնը կը մերժէր վճարել 1869ի օրէնքով, դպրոցներուն սահմանուած նպաստները, չէր ճանչնար այդ դպրոցներուն վկայականները, և ուսուցիչները կը բռնադատէր զինուորական ծառայութեան։

Այս խնդրոյն մէջ Թուրք կառավարութեան վերաբերմունքը կարելի պիտի ըլլար բացատրել, եթէ ան իր տրամադրութեան տակ ունենար գաղտնական կազմակերպութիւն մը որ կարենար ազգաբնակչութեանց վստահութիւն ներշնչել։ Բայց տրուած ըլլալով այն ողբալի վիճակը դաստիարակութեան, որ կը տիրէ Իսլամ դպրոցներու մէջ, բան մը որ հեռու

էր նոյն իսկ Արաբներու Միջին Դարու մէջ ունեցածէն, և ուսուցիչներու աչքի զարնող անբաւականութեան և տգիտութեան հետեւանքով, Երիտասարդ-Թուրքերը ստուգիւ իրաւունք ունէին վերի վայր շրջելու դրութիւն մը, որ ամբողջ դարերու ընթացքին սքանչելի արդիւնք տուած էր: Բացայայտ չէ՞ր որ Երիտասարդ-Թուրք պետութիւնը, նուազ նպատակ ունէր Կայսրութեան ապահովութեան տեսակէտով, ուսուցման վրայ օրինաւոր հակակշիռ մը ի գործ դնելու, քան թէ Քրիստոնէական հաստատութիւնները կեղեքելու և տկարացնելու (1):

§ 6. — Թուրքիոյ զանազան ազգաբնական տարրերու ազգային ցանկութեանց հանդէպ, այս տեսակ քաղաքականութիւն մը, անտարակոյս կը ստիպէր Երիտասարդ-Թուրքերը, յօգուտ բովանդակ Օսմանեան հպատակներուն, ընդհանուր բարենորոգումներ ընելու, առանց ցեղի կամ կրօնքի խտրութեան: Տեսնենք ուրեմն թէ Երիտասարդ-Թուրքերը այս մասին ինչ բան ի գլուխ հանեցին 1909—1912ի ժամանակամիջոցին:

Կառավարութիւնը բաւարար չափով ազատական օրէնքներ պատրաստեց մամուլի, հաւաքման և ընկերակցութեան ազատութեան վրայ. դժբախտաբար այս օրէնքները չկիրարկուեցան, մայրաքաղաքը և շատ մը գաւառային քաղաքներ, հազուադիւս ընդմիջումներէ դուրս, զոնուելով պաշարման վիճակի տակ: Զեւարկուեցաւ նաև քաղաքային և զինուորական վարչութեանց տեսակ մը մաքրագործումներու, որոնք մակաբոյժներով լեցուած էին: Բանաւոր օրէնքներ հրատարակուեցան «քատրօէ դուրս պաշտօնատարներու» մասին, որով մասնաւոր յանձնախումբեր այցելեցին բոլոր նախարարութիւնները և ջանացին զանոնք անօգուտ, անպարկեշտ և ապիկար տարրերէն մաքրելու «Զինուորական աստիճաններու վերաքննութեան» վրայ օրէնքը

(1) Բաղդ. Բընէ Բիննի արդար խորհրդածութիւնները L'Europe et la Jeune Turquie) գործին մէջ էջ 117-121:

վերջ դրաւ ընդվզեցնող անարդարութիւններուն, որոնք ամէն օր Ապտիւլ Համիտի ատեն, բանակին և նաւատորմին մէջ տեղի կ'ունենային: Այս վեհապետը առանց յառաջացումի կը թողուր մեծ արժանիքով այն սպաները, երբ անոնք անհաճոյ կըլլային իրեն. գնդապետ կամ զօրավար կ'անուանէր այն քսանամեայ սպաները, որոնք ուշադրութիւն կը գրաւէին լրտեսութեան մէջ: յսու հանդերձ, արդար է աւելցնելը թէ, կողմնակալութիւնը չի թերացաւ նոյնպէս թափանցեցէ Երիտասարդ-Թուրք վարչութեան և բանակին մէջ: Նոր Բէժիմին առաջին օրերուն, Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը գաղափարը ունեցաւ Օսմանեան ծառայութեան կոչելու օտար մասնագէտներ: Բայց այդ գաղափարը, միայն շատ մը վարանումներէ վերջ իրականացուց, և աւելի կամ նուազ լայն չափու մը մէջ, նաչելով թէ ո'ր պաշտօնատուններուն կը պատկանէին անոնք: Այսպէս ըսելու համար արհեստագիտական նախարարութիւններու մէջ, օտար մասնագէտները առիթը ունեցան գնահատելի ծառայութիւններ մատուցանելու: Ելեմտական օտար յանձնաժողովը, անտարակոյս օժանդակեց նախարար Ճավիտ պէյի, երկրին պիւտճէն հաւասարակշռելու համար: Սըր Քրօուֆօրթ մաքսային վարչութեան մէջ հրաշք գործեց, Կոմս Բոպելան և իր սպաները բարուոգեցին Օսմանեան ոստիկան-զինուորութեան վիճակը: Կառավարութիւնը դիմեց օտար ճարտարագէտներու և արհեստագէտներու, հանրային մեծ աշխատութեանց համար: Բայց տսիկա գրեթէ ամբողջութիւնը եղաւ: Կոմս Լէօն Օսթրորոկ, բոլոնիական ծագումով Ֆրանսացի, իբր դատական նախարարութեան խորհրդական պաշտօնի կոչուեցաւ: Թուրք խորհրդարանին մէջ երկար վիճաբանութիւն մը, երեան հանած էր այդ իրաւագէտին նշանաւոր յատկութիւնները, որոնց կը միացնէր ան կատարեալ ճանաչողութիւն մը Եւրոպական իրաւունքին, և խորունկ ծանօթութիւն մը Իսլամ օրէնքին և Թուրքիոյ պէտքերուն: Այս նշանաւոր մարդը սակայն, առարկան եղաւ խուլ և ատեւապառ ընդիմութեան մը, իր իսկ նախա-

րարին կողմէ, Մուլա Նէճիմէտտին պէյ, որ հոկառակ էր Շէրիի մէջ ըլլալիք ամէն օտար բարենորոգումներու: Կոմս Օսթրորոկ պարտաւորուեցաւ ուրեմն մէկուկէս տարի վերջը ազմկայարոյց հրաժամական մը տալ (1):

Հանրային կրթութեան նախարարութիւնը, իր կողմէ ի պատուի պահեց Ապտիւլ Համիտի աւանդութիւնները: Եւրոպական մտքով տոգորուած ոչ մէկ բարենորոգում տեղի ունեցաւ. Թուրք ուսանողներու եւրոպական համալսարաններ զրկուելը, միայն միջակ արդիւնքներ տուաւ, և քիչ ատենէն, վերջ գտաւ հօճաներու ազդեցութեան տակ: Բաց աստի, հարկ է դիտել տալ որ, Շէրիի կուսակիցները հակառակ էին մանաւանդ եւրոպական մտքին Թուրքիոյ դպրոցներուն և դատարաններուն մէջ թափանցելուն: Երիտասարդ-Թուրքերը չըմբռնեցին այն վտանգը որ կար հանրային կրթութեան և արդարութեան կալուածները Շէրիի գրեթէ բացարձակ ուժին տակ ձգելուն մէջ: Եւ հարկ է կորովամտութեան այս պակասին մէջ տեսնել զլիսաւոր պատճառը իրենց անկումին:

Իբր ընդհանուր օսմանեան բարենորոգում, պէտք է յիշատակել նաեւ 1910էն ի վեր ոչ-խալաֆներուն՝ բանակին մէջ առնուելը, որոնք մինչև յեղափոխութիւն տուրք մը կը վճարէին (պէտէլի ասքէրիէ) որ զինուորական ծառայութեան փոխարէն էր: Այս բարենորոգումը, ըստ ինքեան չափ արդար, Քրիստոնեաներու կողմէ սկզբունքի որեւէ ընդդիմութիւն մը յառաջ չբերաւ: Սակայն գործադրութիւնը շուտով ծնունդ տուաւ բազմաթիւ զանգատներու: Օրինակի համար, դժբախտ դադափար մը եղաւ նախորդ վեց դասակարգերու մարզիկը զէնքի տակ կոչելը, փոխանակ այդ կոչը միայն վերջին դասակարգին, այսինքն

(1) Կոմս Օսթրորոկ իր հրաժարականէն վերջը, հրատարակեց ծրագրիները այս բարենորոգումներուն, զորս ան ներկայացուցած էր. և որոնց իրականացումը ձախողած էր Երիտասարդ-Թուրք կառավարութեան ազդեցութեանը կամ չարակամութեանը հանդէպ: Կոմս Օսթրորոկի հրատարակութիւնը ճշմարիտ ամբաստանագիր մընէ տյս ժամանակի կառավարութեան դէմ:

1910ի նորագիրներուն վրայ սահմանափակելու: Նոյնպէս, Քրիստոնեաներէ զինուոր առնուելը չէր կրնար Կայսրութեան հաստատմանը օժանդակել, որքան եթէ կառավարութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնը հանդէպ զանազան ցեղերու, քիչ մը աւելի վեհանձն և թոյլատու ըլլար: Այն վիճակը, որուն մէջ իրերը կը դտնուէին, Երիտասարդ Թուրքերը իրաւունք ունէին վախնալու Քրիստոնեաներուն զէնքի տակ զանուելուն իրողութեամբն իսկ, բանակին մէջ ռազմական ոգիին պակսելէն. և ճշմարտապէս կարելի չէր պահանջել ոչ-խալաֆ նորագիրներէն, որ չափ մեծ խանդավառութիւն մը ունենան, այն տեսակ րէժիմի մը համար, որուն տակ իրենց եղբայրները կը չարունակէին նահապետութեամբ տառապիլ: Զինուորական բարենորոգումը ուրեմն ստեղծեց երկու կողմին համար ալ իրաց քիչ անկեղծ վիճակ մը: (Ընդհանրապէս կարելի չէր ուրեմն վէճի տակ զնել այն չըջանի միջոցին, Երիտասարդ-Թուրքերուն բարենորոգմանց անխորհրդած, կցկոտուր և անհետեւողական նկարագիրը:

§ 7. — Այս բովանդակ ժամանակամիջոցին, Երիտասարդ-Թուրքերը ստիպուած էին իրենց արտաքին և ներքին թշնամիներուն դէմ իշխանութիւն ձեռք անցընելու համար պայքարը շարունակել, որ միշտ աւելի մեծցող կատաղութեամբ և ատելութեամբ գրոհէ մը կը վերածուէր:

1909 մարտ 31ի յետաշրջական շարժման արիւնալիլ զսպումը, անոր յաջորդող կախաղանները և հալածանքները, Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան, երկար ատենուան համար չկրցան ապահովել իր իշխանութեան հանդէպ յարգանքը: Բարիկ վերստին կեդրոնը դարձաւ այն ընդդիմութեան, որ այս անգամ կը խմբուէր զօրավար Շէրիֆ փաշայի շուրջ: Խորհրդարանին մէջ Ահրարներուն տեղը գրաւուեցաւ Ագասախան Հաւսապաշահեան (Հուրիէթ վէ Իթիլաֆ) եւ Ժողովրդ կուսակցութիւններուն կողմէ: Երիտասարդ-Թուրք պետերը այլևս իրենց սեպհական

անպառազկտելի մնալու մասին, չէին կրնար պատրանքներ ունենալ, քանի որ նոյն այդ կուսակցութեան ալ թեւ ՅԱ մարտի դէպքերու ատեն համոզիչ ապացոյցներ տուած էր, ազատական, դադափարներու մասին շատ յարաբերական հայրենասիրական եռանդի, և շատ չեչտուած հակառակութեան մը, անմիջապէս որ այդ ազատական գաղափարները կը դադրէին երաշխաւորելէ այն առաւելութիւնները, որոնց համար այդ մարդիկը յարած էին այդ ազատական գաղափարներուն:

Կրօնական այն նոր քաղաքականութիւնը Երիտասարդ-Թուրք պետերուն, որոնք մարտ ՅԱէն յետոյ փութացին ինքզինքնին իբր հաւատարիմ ծառաները յայտարարելու Իսլամութեան և իր աւանդութեանց, այդ նոր քաղաքականութիւնը ընդունակ չէր, զինաթափ ընելու համար իրենց թշնամիները: Նախ, այս վերջինները շատ համոզուած չէին այդ դարձին անկեղծութեանը: Բայց խղճմտանքի այս կէտը զիրենք չափազանց չէր ոգեւորեր, իրենց ատելութիւնները քիչ բացառութեամբ, արծարծուած ըլլալով վրէժխնդրութիւններէ և անձնական շահերէ: Այն անլուր իրողութիւնը թէ քաղաքագէտներու պզտիկ խմբակցութիւն մը բոլորովին անձանօթ, և որ միայն իր յանդգնութեամբը ուշադրութիւն կը դրուէր, կրցած էր իշխանութիւնը ձեռք անցընել, սպաննելու և քաղաքայիններու մտքին մէջ արթնցուցած էր ցանկութիւններ, և ահագին ախորժակներ, անոնց որոնք ամենադուրսն բաժին մը ունեցած էին յեղափոխութեան մէջ: Անոնք, որոնց Միտրիս և Յառաջդիմութիւն գօթիթէն գիտցած էր աւարէն բաժին մը հանել, անտարակոյս իր կողմն էին, և այսպիսիներուն թիւը չափազանց պզտիկ չէր, քանի որ կուսակցութիւնը այս տէսակէտով ալ շատ շուտով յարած էր Ապտիւլ Համիտի աւանդութիւններուն, և վարչութեան մէջ վերստին մտցուած էր ամէնէն շնական նեպոտականութիւնը: Այսու հանդերձ կարելի չէր ամէն մարդ գոհացնել, և քիչ առ քիչ բուն Թուրքերուն մէջ կազմուեցաւ Նոր Րէժիմի դէմ դժգոհութեան մեծ հոսանք մը:

§ 8 — Պատշաճօրէն իրենց ցանկութիւններուն գոհացում տալու համար, Ազադական կուսակցութիւնը, Թողովուրդ և այլ կուսակցութիւններ ստիպուած էին քաղաքական ծրագիրներ հրատարակելու: Այս ծրագիրները այնքան քիչ անկեղծ էին, որքան Միտրիս և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան ծրագիրը: Երիտասարդ-Թուրքերը — արմատականներ և օսմանցիներ — պաշտօնապէս յակած էին, Իսլամութեան և Թրքականութեան. իրենց թշնամիները խեղկատակօրէն ազատականութեան պիտակը առին իրենց վրայ, և ինքզինքնին կուսակից հռչակեցին Սահմանադրութեան, և ազգայնութեանց իրաւունքներուն յարգանքին: Ծրագիրները ուրեմն, միայն մանրամասնութեանց մէջ էր որ կը տարբերէին: Բայց Երիտասարդ-Թուրքերուն՝ յեղափոխութեան սկզբունքները կիրարկելուն կերպին մէջ է մանաւանդ որ ընդդիմադիրները իրենց գոյութեան իրաւունքը կը գրտնէին, և ասոնք չէին դադրեր բուն կերպով բողոքելէ, ընդդէմ Միտրիս և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամներուն ազատ-որմնադրականութեան և ժազօպէնականութեան, միայն թէ այդ բազուկները կը կարկամէին պաշարման վիճակի բերումովը:

Սառնուածքով, այս վերջինները դիւրաւ չէին յուզուեր այս ամբաստանութիւններէն, և փոխանակ ձգելու որ, իշխանութիւնը իրենց ձեռքէն առնեն, նախամեծար կը համարէին զայն իրենց հակառակողներուն դէմ գործածելու: Միտրիսեան թշնամիներուն ձերբակալումները, և տարագրումները, կը բազմապատկուէին: Դիպաւոր ֆէտայի մը հարուածը, մէջտեղէն վերցուց (1910) ընդդիմադիր երկրորդ հրապարակագիր մը, Սամիմի: Բայց ընդդիմութիւնը զինաթափ չեղաւ: Կառավարութեան դէմ դաւադրութիւն մը երեւան հանուեցաւ 1910 Յուլիսին: Գոմիթէն լուութեան մէջ, իր վրէժը լուծեց: Սակայն ընդհանուր դժգոհութեան հանդէպ որ երկրին մէջ կը տարածուէր, 1911 տարւոյ սկիզբը, խոհեմութիւն սեպեց, ժամանակաւոր կերպով գոհելու թալաթ պէյը: Երիտասարդ-Թուրքիոյ ամէնէն աւելի իբր

տիպար ծառայող ներկայացուցիչը, մղելով զայն որ ներքին գործոց նախարարութիւնը խալիլ պէյին յանձնէ, հաւասարապէս ապահով մարդ մը, բայց գործերու մէջ անունը նուազ խառնուած: Չնայելով այս զիջումին Միւռքիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութիւնը, պարտաւորուեցաւ 1911 ապրիլին, իր իսկ ծոցին մէջ, բուռն տագնապ մը անցընելու. Խորհրդարանական հատուածին անդամներուն մեծ մասը, Հոճա Մէճտիի առաջնորդութեամբ կազմեցին Տարակաթիֆներու խմբակցութիւն մը, Նոր Պլոք (հիսպի ճէտիտ) անունին տակ, որ փութաց տասը յօդուածէ բաղկացեալ նոր ծրագիր մը հրատարակելու:

Տարակարծիքներու քաղաքական ցանկութիւնները, այս ծրագրով ներկայացուած են շատ միմիկ կերպով մը: Այդ ծրագրով, ազգային և կրօնական կարգերու սովորութեանց պահպանումը կը յայտարարուէր իբր անհրաժեշտ, ճիշդ ինչպէս արեւմտեան քաղաքակրթութեան զարգացումը. պատմական աւանդութիւններուն հարկ է հետեւիլ, բայց Սահմանադրութեան շրջանակին մէջ, ազգային աշխատանք պէտք է տեղի ունենայ կայսրութեան մէջ. նոյնպէս, զանազան ազգութեանց միացումին համար. Սահմանադրութեան կարգ մը յօդուածները, որոնք Խալիֆային և Սուլթանին իրաւանցը կը պատկանին, պիտի բարեփոխուին, նպատակ ունենալով ապահովել ներդաշնակութիւնը Վեհապետին և օրէնսդիր և գործադիր իշխանութեանց միջև: Նախարարական պատասխանատուութեան իրաւունքը և օրէնքները կէտը կէտին պիտի պահուին: Այս ընդհանուր սկզբունքներէն դուրս, որոնք բաւական տարտամ և հակասական են, տարակարծիքներու ծրագիրը կը բովանդակէ մէկ քանի անձնական կէտեր, որոնք յստակօրէն ուղղուած են Միւռքիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան սակաւապետներուն (oligarques) դէմ: Այսպէս արդիւրեւ է երեսփոխաններուն՝ մենաշնորհներով կամ ուրիշ գործերով զբաղիլ. Միւռքիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամները, չպիտի կրնան նախարարական պաշտօն մը ըն-

դունիլ, բայց եթէ կուսակցութեան մէկ որոշումովը, որ անդամներու երկու երրորդի մեծամասնութեամբ տրուած ըլլայ. վերջապէս, մասնաւոր յօդուած մը, ընդդէմ գաղտնի ընկերակցութեանց, որ ամէնէն առաջ ազատ-որով ազդարականութիւնը նկատի ունի:

Այն ջերմ ընդունելութիւնը, որ կառավարութեան դէմ եղող բովանդակ մամուլին կողմէ հանդէպ այս ծրագրին եղաւ, որ և է տարակոյս չձգեց այն իսկական զգացումներուն մասին, որոնք տարակարծիքները կ'օգնորէին: Բաց աստի սքանչելին Հոճա Մէճտի ինքն իսկ, բնորոշեց ծրագիրը, իբր պահպանողական: Հետեւեալ, զոս երիտառարդ-թուրքերը, փափաքելով ի դին ամէն բանի, առաջը առնել պառակտումի մը, որ իրենց համար աղետալի կրնար ըլլալ, վարպետի հարուած մը տուին, այսինքն, ընդունեցին ամբողջովին տասը յօդուածները, այն վերապահութեամբ որ, անոնք կուսակցութեան համաժողովին վաւերացման պիտի ենթարկուէին, և համաժողովն ալ պիտի գումարուէր հոկտեմբերին: Նոր պահպանողականները ստիպուած էին ուրեմն, իրենց ազատական պաշտօնակիցներուն համոզմանց փոփոխումը նկատի առնել, և անիծելով, կուսակցութեան մէջ մնալ: Համաժողովը իր կողմէ վաւերացուց այս կաղ հաշտութիւնը, որ կուսակցութեան ծոցին մէջ երբէք վերջ մը չը դրաւ մեքենայութեանց, բայց որ գոնէ Միւռքիւն կուսակցութեան երեսփոխ պահեց:

§ 9 — Տարակարծիքներու շարժումը մասամբ ներշնչուած էր գնդապետ Սատըք պէյի կողմէ, որ մէկն է երիտասարդ-թուրք յեղափոխութեան գլխաւոր գործիչներէն, որ գօմիթէին չէր ներած, զինքը բացը թողած ըլլալուն համար: Միւռքիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան երկու թեւերուն միջև կնքուած շինծու համաձայնութենէն քիչ վերջը, գնդապետ Սատըք, հրատարակեց իր սեփական ծրագիրը, որ սակայն նոյնքան ամպամած և չփոթ էր, որքան տարակարծիքներու տասը յօդուածները:

Գնդապետ Սատրք գիտեր թէ Սահմանադրութեան անանկութիւնը, հաւասար պիտի ըլլար օսմանցիականութեան մահուանը, և թէ Միութեան եւ Յառաջդիմութեան ազնուական գաղափարը, ինչպէս և այն գօմիթէն որ զայն կանձնաւորէ, խարխիւներն են Օսմանեան Ռէժիմին: Գնդապետը կը նկատէր սակայն թէ, գօմիթէն պարտաւոր էր բնական պայմաններու մէջ զարգանալ, որպէս զի դառնար բոլոր Օսմանցիներուն ամէնէն զօրաւոր ազգային կազմակերպութիւնը, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան: Ասոր տեղ կեդրոնական գօմիթէն և իր բաժանումները, որոնք իրենց իբր անդամ ունին պաշտօնական անձնաւորութիւններ, առած են գաղտնի կառավարութեան մը նկարագիրը, ինչ որ երկրին մէջ շատ ցաւալի տպաւորութիւն մը յառաջ կը բերէ:

Գնդապետ Սատրք նոյնպէս դէմ կ'ելլէ ազատ-որմնադրականութեան, կամ թէ աւելի՝ քաղաքականութեան մէջ անոր թափանցելուն: Գնդապետը կըսէ թէ կը յարգէ այն բոլոր գործօնները որոնք մարդկութեան կը ծառայեն, բայց պայմանաւոր անոնք քաղաքականութեան միջամուխ չըլլան, որովհետեւ քաղաքական կիրքերը կրնան ամէնէն բարձր իտէալները ազճատել: Բանակին իրաւունքն է, կըսէ Սատրք պէյ, պաշտպանել Սահմանադրութիւնը, և ոչ թէ անձուկ չըջանալի մը քաղաքական կարծիքները. սպաննոր պարտաւոր են ո՛չ քաղաքականութեամբ զբաղիլ, ո՛չ ալ գօմիթէներու անդամ դառնալ: Ընդհանուր առմամբ, կարելի չպիտի ըլլար ընդունիլ թէ, իրենք արտայայտութիւնն են երկրին յեղափոխական բովանդակ ուժին, քանի որ նոր Թուրքիան հակառակ Իտալիոյ, ստեղծուած է ոչ թէ մէկ քանի հանճարներու ձեռքով, այլ խոնարհ և համեստ քաղաքացիներու համանման ջանքերով: Օսմանցիականութեան զանազան տարրերու միութիւնը, չպիտի կրնայ այս կամ այն անհատներուն շուրջը հաւաքուիլ: Այսու հանդերձ, պէտք չկայ նաև կուրօրէն ենթարկուիլ « ամբոխին տրամաբանութեան », զայն ազգային վեհապետութեան տեղը

դնելով, որովհետեւ ամբոխին մոլեռանդութեան ենթարկուիլը, երկիրը պիտի տանէր դէպի կործանում:

Վերջացնելով գնդապետ Սատրք պէյ, զայրոյթով կը բողոքէ ամէն անոնց դէմ, որոնք կ'ամբաստանեն զինքը թէ յետաջընդութեան գործիքը եղած է, և կը յիշեցնէ իր յեղափոխական անցեալը:

Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը չի թերացաւ նեղացուցիչ և խլրտող գնդապետին դէմ խոտանալէ, ու զայն հանգստեան վիճակի մէջ դրաւ: Սատրք այն ատեն շատ գործունեայ պայքարի մը սկսաւ գաւառի մէջ, ընդդէմ « ազատ-որմնադրականներու և գօմիթէի սակաւապետներուն »: Ասոնց մէջէն ընդդիմադիրներուն համար, այդ պահուն ամէնէն աւելի ատուածներն էին Թալաթ պէյ, որ իր հրաժարականէն վերջը Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կուսակցութեան խորհրդարանական հատուածին նախագահութեան կոչուած էր, Ճավիտ պէյ՝ ելեմտական նախագահութեան կոչուած էր, Դօմիթէի օռկանին՝ Թալիսի բարը, Հիւսէյին Ճահիտ պէյ՝ գօմիթէի օռկանին՝ Թալիսի բարը, խմբագրապետը, Պապան Զատէ Իսմայիլ Հաքքը պէյ, խմբագրապետը, Պապան Զատէ Իսմայիլ Հաքքըն: Միւս կողմէ, Միութեան ազանդաւորները, պատեհ վայրկեանը կարծեցին, իրենց թշնամիներուն նոր ազդարարութիւն մը ընելու համար, և 1911 մայիս 27ին, կամը գնդապետ Սատրքի, մարդասպաններու գնդակներուն տակ ինկաւ:

Վերջ դնելու համար ազատ-որմնադրականութեան ամբարշտութեան ամբաստանութիւններուն, կառավարութիւնը վարպետութիւն կարծեց կազմակերպելու, 1911 Յունիսին Սուլթան Մէհմետ Ե. ի մէկ ճամբորդութիւնը՝ Գոսովայի դաշտին մէջ: Այն կրօնական արարողութիւնը որ անդր-Իսլամական ոճով մը տեղի ունեցաւ Մուրատի

գերեզմանին մօտ, չյաջողեցաւ, ո՛չ Երիտասարդ-Թուրքերու փարախին մէջ բերելու Ալպանացիները—հակառակ այն բանադատեալ զինուորներուն զորս կառավարութիւնը նոր ըրած էր ասոնց հանդէպ — ո՛չ ալ զօմիթէի պարագլուխներուն ճակտին շուրջ ընդորելու այնքան բաղձացուած փառապսակը հաւատքի պաշտպաններուն, Միութենականներուն և իրենց հակառակորդներուն միջև, ընդդիմամարտութիւնը միշտ աւելի կը մեծնար և աւելի կը զայրագնէր: Օդին մէջ կը զգացուէր նշանները երկու սարսափներուն, որոնք զարանակալ իրարու կը սպասէին — կարմիր սարսափը և սպիտակ սարսափը —:

§ 10 — Թուրք և Իտալական պատերազմը աւելց չաքքը փաշայի դաշինքը, բայց վերջ չդրաւ Երիտասարդ-Թուրք Բէթիմին: Ծերունին Սայիտ փաշա հաւանեցաւ եպարքոսութիւնը ստանձնել, միութենական դաշինքի մը մէջ: Պատերազմը ոչ մէկ դադար բերաւ կուսակցութիւններու պայքարին մէջ, որոնք միջև այն ատեն եղածին պէս, շարունակեցին զիրար պատահել:

1911 տարւոյ վերջերը, Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը, բաց աստի պայքար մը բացաւ ընդդէմ Խորհրդարանին, որ լքելով իր առաջին նստաշրջանի լուրջ աշխատանքը, հետզհետէ սայթաքած էր քաղաքական վիճարանութեանց և անձնական մեքենայութիւններու ազդկարար և անամէջ կալուածի մը մէջ: Իրաւ է որ Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը, այդ որոշումը տուաւ մանաւանդ այն մտահոգութեան տիրակալութեան ներքև զոր, Խորհրդարանին մէջ ընդդիմադիրներու յառաջատուական զօրացումը իրեն կը պատճառէր: Այն վտանգը զոր այս ընդդիմութիւնը կը ներկայացնէր, այնքան աւելի ծանրակշիռ էր, որքան նոր Սահմանադրութեան յօդուած 35ը եզականօրէն անձկացուցած էր, Սուլթանին Խորհրդարանը լուծելու իրաւունքը, նոյն այդ իրաւունքը ստորադասելով Ծերակոյտին հաւանութեան, ու սահմանափակելով

զայն միակ պարագայի մը համար, ուր Խորհրդարանը նախարարութեան հետ վէճէ մը, և այս վերջնոյն հրաժարականէն յետոյ, նոյնպէս վէճի մէջ պիտի գտնուէր նոր դաշինքին հետ: Այս համալուար յօդուած 35ը որուն մէջ երկու տարի առաջ Երիտասարդ-Թուրք պարագլուխները տեսած էին Օսմանեան Խորհրդարանականութեան պատուարը, հիմա իրենց ահագին արգելք մը թուեցաւ, այն ճամբուն մէջ զոր իրենց համար զծած էին: Միութենականները չվարանեցան ուրեմն դըժելու իրենց նախկին տեսութիւնները, և անհրաժեշտութիւնը յայտարարելու «Սուլթանին նուիրական իրաւանց» զօրացումին: Եւ իբր խոհական մարդիկ, փութացին իրենց նոր դատին պէտքերուն համար, օգտուել տարակարծիքնեւ ծրագրէն, որոնք տակաւին նոր եւ չուղելով ընդունած էին, և որուն մէկ յօդուածը ուղղակի նպատակ ունէր կայսերական նախիրաւանց (prérogative) ընդարձակումը: Հետեւեալ երբոր մեծ եպարքոս Սայիտ փաշա Խորհրդարանին ներկայացուց Կառավարութեան օրինադիւմը, որ Սուլթանին կ'ապահովէր Խորհրդարանը՝ նախարարութեան հետ առաջին վէճի հետեւանքով անմիջապէս լուծելու իրաւունքը, և միաժամանակ կամաւոր կը դարձնէր Ծերակոյտին հետ խորհրդակցութիւնը, այս Համիտեան շենգաժետ պետական մարդը, ներքնապէս խնդալով, աշխատեցաւ ի վեր հանել թէ առաջարկուած փոփոխութիւնը, ընդդիմադիրներու ոգին մէջ գոյութիւն ունէր:

Օրինագիծը զրկուեցաւ «հիմնական օրէնքներու խորհրդարանական յանձնաժողովին» որուն նախագահն էր Խալիլ պէյ, տեղեկութեամբ Իսմայիլ Հաքքը Պապան Զատէ, որուն մեծամասնութիւնը, կառավարութեան կողմէն էր: Այս յանձնաժողովը 1911 թ. 11|24 դեկտեմբերին Խորհրդարանին ներկայացուց ամէնէն հետաքրքրական տեղեկագիրներէն մին, որ շատ կենդանի լոյսի մը տակ կը դնէր այն ժամանակամիջոցը զոր մենք կը վերլուծենք (1):

(1) Այս տեղեկագրին թուրքերէն բնագիրը տեսնել Օսմանեան Խորհրդարանի 1327-1328 նստաշրջանի առաջին օրինագրերին թիւ 23ի մէջ:

« 1909ի Սահմանադրութեան յօդուած 35 ի փոփոխումը — կրսէ տեղեկագիրը — յանգեցաւ Կայսրութեան ուժերուն հաւասարակշռութեան կատարեալ քայքայումին, և տկարացմանը, ո՛չ միայն Սուլթանութեան այլ և բովանդակ ազգին: Երկիրը կը գտնուի հիւանդագին անորոշողութեան մը աննկարագրելի վիճակին մէջ: Սուլթանը որ պարտ էր քաղաքական հոսանքներէ վեր անկողմնակալ իրաւարարը ըլլալ, գրեթէ զրկուած է ժողովուրդին դիմելու կարելիութենէն, երբ ան վէճի կը մտնէ Խորհրդարանին հետ, և բացայայտ է թէ այս իրողութեամբ ազգային վեհապետութիւնը չընդարձակուիր այլ կը սահմանափակուի: Ուրիշ կողմէ մը նայելով, օրէնսդիր և դործադիր իշխանութեանց միջև հաւասարակշռութիւնը խաթարուած է, որովհետեւ կառավարութիւնը ստիպուած է տեղի տար Խորհրդարանին առջև, առաջին վէճին իսկ, մինչդեռ Խորհրդարանը պարտաւոր է միայն հրաժարած կառավարութեան թեզը որդեգրող նոր կառավարութեան մը հանդէպ խոնարհիլ: Շնորհիւ այս դրութեան, Խորհրդարանը միակ շարժիչ ուժը և ղեկավարողը դարձած է պետութեան բոլոր ուժերուն, չափազանցուած ազդեցութիւն մը ի դործ դնելով նախարարներու կեանքին և ճակատագիրներուն վրայ: Եւ սակայն այս անպատասխանատու Խորհրդարանը չէ գիտցած ազդեցութենէ զուրկ կառավարութեան որեւէ արդիւնաբեր աշխատանք ներշնչել»:

Խորհրդարանական յանձնաժողովին տեղեկագիրը, կորովի կերպով դէմ կելլէ Խորհրդարանի լուծումի խնդրոյն մէջ Ներակոյտի մասնակցութեան. Ներակոյտին այս իրաւունքը տրուելով, կրսէ ան, մէկ կողմէ անպատասխանատու օտկան մը կը միացուի գործադիր իշխանութեան արարքի մը, և միւս կողմէ երեւոյթը կայ պակեցնելու կառավարութեան պատասխանատուութիւնը: Բաց աստի, իրաց այս վիճակը կը չքացնէ Խորհրդարանի կրկին ժողովներու միջև հաւասարութիւնը, Ներակոյտը չկարենալով գերմանիլ երեսփոխանական ժողովի հաւանութենէն: Տարօրինակ նուիրապետութիւն մը ստեղծուած է. ձերակոյտը կը տիրապետէ

Խորհրդարանին վրայ, և այս վերջինը նախարարութեան: Այսպէս բոլոր այս իշխանութեանց հաւասարակշռութիւնը, կը չքանայ և Սահմանադրութեան յօդուած 35ին ներկայ խմբագրութեան պահպանումը, երկրին կը սպառնայ անիշխանութեամբ: Խորհրդարանական յանձնաժողովը կը յանձնարարէ ուրեմն որդեգրումը կառավարութեան առաջարկներուն, որոնք կ'ապահովեն ազգային ճշմարիտ վեհապետութիւնը, ինչ որ պարտի ներդաշնակութեան մէջ գտնուիլ Սուլթանութեան նախիրաւունքներուն հետ:

§ 11. — Հասկնալի է ընդդիմադիրներու շարքերուն մէջ, յառաջ եկած շփոթութիւնը արդիւնք այն ճարտար հարուածին, զոր իր իսկ սեփական զէնքերով իրեն տուին: Ընդդիմադիրները սակայն, ինքզինքնին դտան վերստին և կարծեցին ամէնէն առաջ վտանգին դէմ պաշտպանուիլ, Խորհրդարանական խափանարար ընթացքով: Բայց ասոր վրայ դանիլծը ինքզինքը վէճի մէջ յայտարարեց անոր վրայ դանիլծը ինքզինքը վէճի մէջ յայտարարեց Խորհրդարանին հետ և իր հրաժարականը տուաւ: Բացայայտ էր որ Սուլթանը վէճին առարկան նկատի ունենալով, Սայիտ փաշայի կողմը պիտի բռնէր, և անոր պիտի վստահէր կազմութիւնը նոր նախարարութեան, և թէ այն ժամանակ Խորհրդարանը պիտի գտնուէր, կամ համաձայն կառավարութեան առաջարկին, Սուլթանին՝ Խորհրդարանը լուծելուն իրաւունքը ճանչնալուն, և կամ ի դործադրութեան եղող յօդուած 35 ին ուժովը, այսինքն երկրորդ դանիլծին հետ վէճի մէջ գտնուելուն պատճառաւ, անմիջապէս լուծուած ըլլալու երկընտրանքին առջև: Ընդդիմադիրները այն ատեն կորսնցուցին սկզբունքներու և իրականութեանց բովանդակ ծանօթութիւնը, և որոշեցին դիմել արտաքոյ կարգի միջոցի մը, այսինքն անձամբ Միապետին դիմել:

« Ազատական համաձայնութիւն » կուսակցութեան մէկ պատգամաւորութիւնը, նախագահութեանը Կիւմիւլճիւնայի երեսփոխան Իսմայիլ պէյի, յերաւի 1911 դեկտեմբեր 18/31ին ներկայացաւ Մեհմէտ Ե. ի և յայտարարեց անոր թէ ընդդի-

մադիր կուսակցութիւնը, երբէք հակառակ չէր Վեհապետին իրաւանց ընդարձակումին, ընդարձակում, զոր ան առաջին անգամ իր ծրագրին մէջ ներմուծած էր, բայց թէ չէր փափաքեր նպաստաւորել Սայիտ փաշայի ծրագիրները, անոր, որ ճնշում մը կուզէր ի գործ դնել Սորհրդարանին վրայ, և թէ կուսակցութիւնը կը խնդրէր Սուլթանէն, այս քաղաքական սարգուն չվստահիլ նոր նախարարութեան կազմութիւնը: Սուլթանը հաստատակամութեամբ պատասխանեց թէ մեծ եպարքոսին անուանումը, անվերապահ իրաւունքն էր Վեհապետին: Եւ ունկնդրութեան երեկոյն իսկ, Սեհմէտ Ե. Սորհրդարանի նախագահին միջոցաւ զեկոյց մը հրատարակեց, որ անշուշտ ներշնչուած էր միութենականներու կողմէ և որուն մէջ ըսուած էր թէ Նորին Վեհափառութիւնը, պատգամաւորութեան խօսքերովն իսկ, կրցած էր հաստատելու սկզբունքի խնդրոյն մէջ կուսակցութեանց միջև տարակարծութեանց բացակայութիւնը, և թէ ան փափաքը կը յայտնէր որ «ազատական համաձայնութիւնը» այլևս չընդդիմանայ վերաքննութեան: Ուրիշ յետոյ Սուլթանը Սայիտ փաշայի յանձնեց նախարարութիւնը վերակազմելու հոգը: Ընդդիմադիր կուսակցութիւնը ուրեմն, ոչ միայն վճռական պարտութիւն մը կրած էր, այլ և իր ձախաւեր և հակասահմանադրական գործքերով միտքեկական կուսակցութեան առիթը հայթայթեց, հաւատացընելու երկրին թէ Սուլթանը իր կողմն էր: Կամ յօդուած 35ի բարեփոխութիւնը ընդունելու և կամ թէ իր մերժումովը, իբր հետեանք երկրորդ վէճի մը, Սորհրդարանին անմիջական լուծումը յառաջ բերելու երկընտրանքին առջև նեղը մնացած, ընդդիմադիր կուսակցութիւնը ընտրեց վերջին ճամբան: Ան մերժեց կառավարութեան ծրագիրը և այսպէս, նոր նախարարութեան հետ ստեղծեց վէճը, նախարարութիւն մը, որուն նախագահը իրաւ է թէ միևնոյն եպարքոսն էր: Ասոր վրայ, համաձայն Ծերակոյտի կարծիքին, Սուլթանը հրամայեց Երիտասարդ-Թուրքիոյ առաջին Սորհրդարանի լուծումը, 1912 Յունվար 5/18ին:

§ 12. — Շատ գոհ ընդդիմադիր Սորհրդարանէ մը ազատած ըլլալուն, Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը, որոշեց ամէն միջոց ձեռք տռնել, նոր Սորհրդարանը իր հիւսկործիքը դարձնելու համար: Ընտրութիւնները տեղի ունեցան վարչական զօրաւոր ճնշումի մը տակ, և նոր Սորհրդարանին մէջ, որ գումարուեցաւ 1912 Յ/18 ապրիլին, կառավարութեան կուսակիցները բնականաբար ջախջախիչ մեծամասնութիւն ներկայացուցին: Սահմանադրութեան բարեփոխումը յօդուած 35ը քուէարկուեցաւ և զրկուեցաւ Ծերակոյտին:

Բայց օրէնսդիր մարմնոյն այս օրինակ մէկ ստրկացումը, և օրինաւոր ընդդիմութեան այս օրինակ հեղձում մը, ինչպէս միշտ և ամենուրեք, իրենց ետեւէն բերին երկրին և մանաւանդ բանակին մէջ յեղափոխական շարժման վերասաստկութիւն մը: 1912 Յունիսին, ճիշդ ինչպէս 1908 Յունիսին, Մանասդրիի զօրբանակի սպաներէն մէկ քանինք, դժգոհ տիրող ըէժիմէն, իրենց զինուորներուն հետ լեռը քաշուեցան, և առկից հրաւիրեցին կառավարութիւնը որ Սահմանադրութիւնը պահէ: Հանդէպ քաղաքային պատերազմի մը վտանգին, որուն արդիւնքը կրնար իրենց համար աղետալի ըլլալ, մանաւանդ այս պահուն ուր Ալպանական ըմբոստութիւնը կը վերարժարէր, Երիտասարդ-Թուրքերը վերջապէս ազդու միջոցներ հրամանագրեցին, Մանաստ Ծէվքէթ փաշայի բանակին քաղաքականութեան վերջ դնելու համար, որ մինչև այն ատենը կայացած էր քաղաքագէտ սպաները չըջաբերականներով ողողելու մէջ, զորս նկատողութեան չէին առնել բնաւ, և Սորհրդարանին քուէարկել տուած էր օրէնք մը, որ շատ խիստ պատիժներու ըսպառնալիքով կ'արգիլէր զինուորականներուն քաղաքական ամէն գործունէութիւն: Այս յապաղած միջոցը, որ իր ընդհանուր ձեւին տակ նկատի ունէր Միութեան թշնամիները, չունեցաւ սակայն փափաքուած արդիւնքը. տէրութեան ընդդիմադիր սպաները զինուորական դաշնակցութիւն մը հիմնեցին Ազգին փրկիչները (խալասքեարանը միլլէթ) անունին տակ:

Ազգիկն փրկիցնեռուն յայտարարագիրը, առանց երբեք տարակոյսի, ի վեր կը հանէ թէ իր հեղինակները կատարելապէս կ'ըմբռնէին Կայսրութեան դժնդակ կացութիւնը: Օսմանեան հայրենիքը, կըսէ այս պաշտօնաթուղթը, զլիսու պտոյտ պատճառող արագութեամբ մը, կը դիմէ դէպի խորխորատ, որուն մօտեցած էր արդէն Ապտիւլ Համիտի օրով: Սահմանադրութիւնը երկրին փրկութեան վերջին միջոցը եղած է: Այս միջոցը չէ ծառացած իր նպատակին և Եւրոպա ատկից ան հետեւութիւնը հանած է թէ, Օսմանցիները անընդունակ են անկախ կեանքի մը, ըլլայ ատիկա նոյնիսկ Սահմանադրական ռէժիմի մը տակ: Սահմանադրութեան հաստատումը նկատի ունենալով, Եւրոպա ժամանակաւոր կերպով հրաժարած էր Թուրքիան բաժնետու իր դիտաւորութենէն, և սպասողական դիրք մը առած: Բայց տեսնելով Երիտասարդ-Թուրքերը որոնք կը սկսին, ըստ օրինակի Համիտին կառավարել, և նոյն իսկ երբեմն փնտռել կուտան այս վերջնոյն օրերը, Եւրոպա վերստին փոխեց իր վերաբերմունքը հանդէպ Թուրքիոյ, ինչ որ, ի միջի այլոց կարելի եղաւ տեսնել Տրիպոլիտոյ պատերազմին ատեն: Այս կացութեան հանդէպ դաշնակցութիւնը իր պարտականութիւնը կը կարծէ, վերստին կոչում ընելու Թուրք սպաներու հայրենասիրութեան, և ասիկա հակառակ իր բոլոր փափաքին, որ անոնք քաղաքականութենէ հեռու մնան: Սահմանադրական այն իրաւունքները որոնց ստացումը նըպատակը կազմած էր 1908ի զինուորական յեղափոխութեան, պահպանուած չեն, այլ քմահաճօրէն և յանուն անձնական շահերու բռնաբարուած: Այն սպաներուն վրայ, որոնք Ապտիւլ Համիտի բռնապետութիւնը խորտակեցին, պարտականութիւն կը ծանրանայ ուրեմն, փրկելու հայրենիքը, մանաւանդ որ Օսմանեան մշակուած ընկերութեան մնացորդը, մեծ մասով պաշտօնեաներէ բաղկացած, զուրկ է այս գործին համար անհրաժեշտ բարոյական ուժէն:

Հիմնուելով վերը ըստածներուն վրայ, դաշնակցողներու յայտարարագիրը կը ներկայացնէ ընդհանուր քաղա-

քական բնոյթ ունեցող սա պահանջները. 1.—Ներկայ կառավարութեան տեղ ուրիշի մը գործի գլուխ դրուելը, որ արժանի ըլլայ Եւրոպայի վստահութեան. 2.—Երկրին վարչութեան մէջ անպատասխանատու տարրերու միջամտութեան վերջ դրուելը. 3.—Այն պարագային ուր ընտրութեանց ապօրինութիւնը պիտի ապացուցուէր, լուծում Խորհրդաւանին, ուրկէ վերջ նոր ընտրութիւնները առանց ոստիկանութեան միջամտութեան: Ասկից զատ, Դաշնակցութիւնը կը պահանջէ բանակին համար տարամերժում ամէն քաղաքականութեան, անգամ մը որ վերոյիշեալ պահանջները ընդունուած պիտի ըլլան: Բանակին մէջ վերադարձը այն սպաներուն որոնք քաղաքային պաշտօններ ունին կամ կուսակցութեան պատուիրակներ են. ճանաչում Արդարութեան սկզբունքին, այսինքն բոլոր աստիճանի սպաներու, միեւնոյն չափի պատասխանատուութիւն. անկախութիւն զինուորական ատեաններու, և յառաջացման դրութիւն, որ հիմնուած ըլլայ միայն արժանիքի վրայ և դուրս թողու ամէն անձնական ազդեցութիւններ: Դաշնակցութիւնը կը վերջացնէ իր յայտարարագիրը, հռչակելով թէ ամէն միջոցներու պիտի դիմէ հասնելու համար իր նպատակներուն, և թէ ի հարկին մէջտեղէն օրինակ վերցնէ ամէն անոնք որոնք պիտի կարենային փակել իր ճամբան:

Ազգիկն փրկիցնեռուն շարժումը, իր կողմը շահեցաւ սպաներուն մեծ մասը: 1912 Յուլիս 6ին դաշնակցութեան մէկ պատգամաւորութիւնը իր պահանջները ներկայացուց Սուլթանին: Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը չի համարձակեցաւ կոչ ուղղել այն սպաներուն, որոնք հաւատարիմ մնացած էին իրեն, և քաղաքային պատերազմը շղթայազերծել: Ուրեմն ան իր հրաժարականը տուաւ: Սահմանադրութիւնը կոչ ուղղուեց այն աստիճանին կայն անիշխանութիւնը այդ պահուն, այն աստիճանին հասած էր որ, նոյն իսկ յաջորդ օրը (7 Յուլիս) Սուլթանը միշտ Երիտասարդ-Թուրք ազդեցութեան տակ գործերով, բանակին ուղղուած հրաման մը հրատարակեց, որուն մէջ կը նշաւակէր Դաշնակցութեան պահանջները, միաժամանակ թէ՛ Սահմանադրութեան և թէ՛ Սուլթանութեան և Խալիֆա-

յութեան իրաւանց հակառակ. ընթացքը այն զինուորականներուն որոնք քաղաքականութեամբ կը զբաղէին և կը մերժէին հնազանդիլ իրենց մեծերուն, հրամանադրին մէջ որակուած էր իբր զաւանդութիւն որ իր պտուղը տուած էր արդէն, այսինքն իտալական թշնամիին Տարտանելի առջև երևումը, որ Կայսրութեան իսկ դուռն է: Այս որոտազոչ հրամանը սակայն, որեւէ ազդեցութիւն չունեցաւ դէպքերու վրայ: 1912 Յունիս 9ին, ծերունի Մարաշախտ Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշա, նոր դահլիճ մը կազմեց որուն մասնակցեցան Ընդդիմադիր կուսակցութեան ամէնէն նշանակելի անդամները, մասնաւորաբար Երիտասարդ-Թուրքերու անդրդուելի թշնամին Քեամիլ փաշա, զօրավար Նազըմ փաշա իբր պատերազմական նախարար, եւ հանրածանօթ Հայ իրաւագէտ Գարրիէլ էֆէնտի Նորատունկեան իբր Արտաքին Գործոց Նախարար:

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՁԱՆ

(1912 Յունիս 9 և 1913 Յունվար 10)

§ 1.— Սայիտ փաշայի անկումով ստեղծուած քաղաքական կացութիւնը բնականոն վիճակ մը ունէր: Կառավարութիւնը իր կողմէ կազմուած Խորհրդարանին մէջ մեծամասնութիւնը ունենալով հանդերձ, քաջուած էր, և նոր (ազատական) նախարարութիւնը զինուորական դաշնակցութեան կամքովը իշխանութեան գլուխ անցած, գտնուեցաւ Երիտասարդ-Թուրք Խորհրդարանի մը առջև: Ուժը դահլիճին կողմը գտնուելով, բաւական նուազ չինի տեսարանը պարզուեցաւ, ուր այս Խորհրդարանը գործադիր իշխանութեան հետ ամէն վէճերէ կը զգուշանար, խուսափե-

լու համար տարրալծումէ: Իրաւ ալ Խորհրդարանը խուսափեցաւ այդ բանէն, բայց միայն փակելու համար իր նստաշրջանը. Արդարեւ Ղազի Ահմէտ Մուխթար փաշայի դահլիճը պայքարի ընտրութեան միջոցներուն մէջ աւելի մանրադատ չէր, քան իր հակառակորդները, և Սուլթանին հաւանութիւնը ստացաւ փակելու համար Խորհրդարանը, այն առարկութեամբ թէ, ան նիստի հրաւիրուած էր միայն Սահմանադրութեան յօդուած 35ը քուէարկելու համար: Սակայն, այն գահաճառը որով Սուլթանը Ապրիլ 5ին Խորհրդարանը բացած էր, երբէք Խորհրդարանին գործը յօդուած 35 ի վերաքննութեանը մէջ չէր սահմանափակած, քանի որ յանձնարարած էր փութացնել պիւտձէի քննութիւնը: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ, Խորհրդարանը ձա՛վիտ պէյի հրաշունչ մէկ ճառէն յետոյ և նախ քան փակման հրամանադրին իրեն կարդացուիլը, ժամանակ ունեցաւ Մուխթար փաշայի նախարարութեան հանդէպ, անվստահութեան քուէ մը տալու, և միևնեւ իր նախագահին կողմէ հրախուռիլը միւսեւոր ղադրեցնելու 22 յունիս 1912ին: Կառավարութիւնը մէկ քանի ժամ վերջը կարգաց փակման գիրը: Եւ այսպէս կարելի եղաւ թուրք Խորհրդարանականութեան մէկ նոր չքնաղ երևոյթին հանդէպ զուարճանալ, այսինքն, նախարարութեան մը և փակուած Խորհրդարանի մը միջև, վէճի մը պարագային հանդէպ:

§ 2.— Նոր նախարարութիւնը չյաջողեցաւ երկրին խաղաղութիւն բերել: Երէկուան տէրերը անցան դժգոհներուն կողմը, ուրկէ հեռացած էին ընդդիմադիրները: Դահլիճը սպաներուն երդումը ընել տուաւ հրաժարիլ ամէն բարձր քաղաքային պաշտօնեաներէն և ջնջեց պաշարման բոլոր քաղաքային պաշտօնեաներէն, նոյն երդումը պահանջեց բոլոր քաղաքային պաշտօնեաներէն, և գաւառային մէկ ղուլթեանը, ճնշած էր մայրաքաղաքին, և գաւառայիններուն և քանի քաղաքներու վրայ: Բայց նոր կառավարողներուն և Երիտասարդ-Թուրքերու միջև փոխադարձ ատելութիւնը,

չափազանց խորունկ էր, կարենալ մեղմելու համար պայքարին սաստկութիւնը: Բաց աստի, կառավարութիւնը առաջին օրէն իսկ ծանր սխալ մը գործած էր: Ընդհանուր ներուժ յայտարարելով, նպաստաւորած էր Ապաիւլ Համիտի կուսակիցները, ինչ որ արժէք տուաւ այն ամբաստանութեան թէ, կառավարութիւնը զաղտնապէս համակիր է յետաշրջութեան: Երիտասարդ-Թուրքերը իրենց կողմէ անձնատուր եղան անսանձ բրոքականտի մը, ինչ որ, հազիւ մէկ ամիս վերջը, «Ազատական» նախարարութիւնը մղեց Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պաշարման վիճակը և պատերազմական ատեանները վերհաստատելու, մինչդեռ գաւառներու մէջ վարչութիւնը մեծ մասով (Երիտասարդացած), Խորհրդարանի ընտրութիւնները կը պատրաստէր այն տեսակ միջոցներով, որոնք գրեթէ վար չէին մնար Միութիւն և Յաւաջադիմութիւն կուսակցութեան ունեցածներէն: Միևնոյն ատեն այլածիւնները, հետզհետէ աւելի կը խլրտէին: Ալպանացի ըմբոստները ներկայացուցին պահանջներու շարք մը, վերաբերմամբ լեզուի, դպրոցի և զինուորական ծառայութեան կալուածներուն մէջ առանձնաշնորհումներ տրուելուն: Անիշխանութիւնը կատարեալ էր Հայաստանի մէջ, և Մակեդոնիոյ ողբալի կացութիւնը, ի վերջոյ յանգեց և Թուրքիոյ՝ Սերպիոյ, Պուլկարիոյ և Մոնթենէկոյի հետ ազետալի պատերազմին, այս վերջինները ըլլալով բնական պաշտպանները այդ նահանգին դժբախտ ազգաբնակչութեան:

§ 3. — Պալքանեան պատերազմը արտաքին դադար մը բերաւ Թուրք սպաներու մարմնոյն մէջ, բայց Երիտասարդ-Թուրք քաղաքագէտները, երբէք չդադրեցուցին իրենց բրոքականտը և ջանացին շահագործել Թուրք պարտութիւնները, ի շահ իրենց կուսակցութեան: Ի զուր Գեամիլ փաշա, որ 1912 հոկտեմբեր 17ին Մուխթար փաշային տեղը իբր Եպարքոս դործի գլուխ անցած էր, ազդու միջոցներ ձեռք առաւ, և մինչեւ իսկ ձերբակալել տուաւ Երիտասարդ

Թուրք պետեր և պարագլուխներ: Դժբախտութիւնները Օսմանեան բանակին, որ առաջնորդուած էր Երիտասարդ-Թուրքերուն թշնամի Նազըմ փաշայի կողմէ, ի նպաստ այս վերջիններուն չըլլամ մը յառաջ բերին զինուորական չըջանակներու մէջ: Էնվէր պէյ Տրիպոլիսէն փութով գալուն հետ միասին, իր կուսակցութեան տրամադրութեան ներքեւ դրաւ ազգային հերոսի այն նախազդեցութիւնը, զոր ինքը Իտալիոյ հետ պատերազմի միջոցին, զիտցած էր ստեղծել: Վերջապէս առիթ մը ներկայացաւ Երիտասարդ-Թուրքերուն, իշխանութեան գլուխ վերադառնալուն հայրենասիրական նշանակութիւն մը տալու համար: 1913 յունվար 4ին, վեց պետութեանց ղեկավանները Բ. Դրան հաւաքական ծանուցագիր մը ներկայացուցին, որով կը ձնչէին Թուրքիոյ վրայ, հաւանեցնելու համար Ադրիանուպոլսոյ Պուլկարիոյ թողուելուն, և յունվար 9ին Թուրք բարձրաստիճան աստիճանաւորներու ժողով մը, Մեծ Եպարքոսին կողմէ հրաւիրած, արտայայտուեցաւ ինպատ խաղաղութեան: Այս հաւաքման յաջորդ օրը (10 յունվար 1913), Էնվէր և Թալաթ պէյերը, ի գլուխ 200 Երիտասարդ-Թուրքերու պառիկ խումբի մը, խուժեցին Բ. Դրան չէնքէն ներս, ուր նախարարները նիստ գումարած էին: Նազըմ փաշայի թիկնապահը Թէֆիք Դըպըրըլը, եւ յետոյ նոյն ինքն պատերազմական նախարարը, որոնք յարձակողներուն դէմ գացած էին, ինկան անոնց հարուածներուն տակ: Սպան-նիշները յետոյ խուժեցին ժողովասրահէն ներս եւ ստիպեցին ծերունին Գեամիլ փաշան, այդ տեղն իսկ իր հրաժարականը ստորագրէ: Ատկից աւելի բանի պէտք չկար տապալելու համար ազատական կառավարութիւնը: Իր անդամները փախան: Իրիկունը Մահմուտ Շէֆքէթ փաշա Մեծ Եպարքոս հռչակուած էր: Մեհմէտ Ե. և Կոստանդնուպոլսոյ պատուական ժողովուրդը ձգեցին որ ըլլայ:

§ 4. — «Ազատական» Բէթիմը վեց ամիս միայն ապրած էր ուրեմն: Այսու հանդէրձ այս կարճ ժամանակամիջոցը,

թոյլ տուած էր Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան թշնամիներուն, աշխարհի առջև պարզելու աւելի աչքի զարնող անբաւականութիւն մը, քան Երիտասարդ-Թուրք անբաւականութիւնը: Մենք արդէն ըսինք թէ ազատական համաձայնութեան և Ժողովուրդի կուսակցութեան պաշտօնական յայտագիրները գրեթէ ոչինչով չէին տարբեր միութիւնական յայտագրէն: Բայց ոչ աւելի քան իրենց հակառակորդները, (ազատականները) չէին յարած այդ սկզբունքներուն: Երիտասարդ-Թուրքերու դէմ ատելութիւնը և իշխանութեան համար ցանկութիւնը, կ'առաջնորդէր զիրենք ամէն բանէ առաջ. ահաւասիկ ինչո՞ւ յետաջըականներու մեծ թիւ մը կը գտնուէր իրենց շարքերուն մէջ: Բաց աստի եթէ ազատականները ունէին Երիտասարդ-Թուրքերուն թերութիւնները, բայց մասնաւոր կերպով աչքի չէին զարներ, ո'չ իրենց անվիճելի կորովով, ո'չ ալ այն կարգապահութեամբ, որոնք կը յատկանշէին այս վերջինները, և իսկական քաղաքական մարդիկը շատ աւելի կը պակսէր իրենց, քան իրենց հակառակորդներուն: 1908 ին, Սահմանադրութեան գործադրութեան դրուելու ատենը, միջինէն որքան ալ քիչ վեր, եղած բոլոր քաղաքագետները մտած էին Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան մէջ, որ էր և մնաց միակ ճշմարիտ կուսակցութիւնը երկրին մէջ: «Ազատական» կոչուած խմբակցութիւնները, չունէին միակ պետական մարդ մը, որ տէր ըլլար իրականութեանց հասկացողութեան: Սապահետին իշխանը չէր գիտցած ըստ բաւականին կորով մը ի սպաս դնել, իր ընդարձակ հմտութեան և իր շատ լայն զաղափարներուն: Գնդապետ Սատըք պէյի խորհրդապաշտութիւնը (mystisime), ինքնին մթին, իր նպատակին գիտակից պետ մը չէր, որ երեւան կը բերէր: «Ազատականները» պարտաւորուեցան ուրեմն խմբուիլ Հին Րէժիմի պաշտօնատարներու շուրջ, որպիսիքն են Խալի Ահմէտ Մուսթար փաշա, Քեամեկ փաշա, Րէշիտ պէյ, Դաբրիէլ էֆէնտի Նորատունկեան, և կարեւոր է ի վեր հանել թէ, անոնք չլուծօրէն հետեւեցան այս սովորա-

մոլներուն ցոյց տուած ուղղութեան, փոխանակ անոնց վրայ տիրելու, ինչպէս այդ բանը ըրին Երիտասարդ-Թուրքերը, իրենց Մեծ Եպարքոսներուն Հիւսէյն Հիւմի, Հաքքը և Սայիտ փաշաներու հանդէպ: «Ազատական» շրջանի նախարարներուն մէջ, ամէնէն աւելի աչքի զարնողը և ամէնէն ազդեցիկը Քեամիլ փաշան էր: Բայց ան ապահովապէս այն բիւզանդական Թուրքը չէր, որ համիտեան պալատի մեքենայութեանց մէջ ծերացած, պիտի կարենար կենդանարար հոսանք մը յառաջ բերել Օսմանեան հանրային կեանքին մէջ: Իր վերջին Մեծ Եպարքոսութեանը ուրիշ բան չըրաւ, բայց եթէ կրկնեց և երբեմն ալ ծանրացուց Երիտասարդ-Թուրքերու սխալները, և երկիրը, իր՝ իշխանութեան գլուխ անցընելէն ամենադոյզն իրական օգուտ մը չտեսաւ:

Ուրեմն պէտք չէ չափէն աւելի զարմանալ թէ, էնվէր և Թալաթ, 200 հրոսներու գլուխը անցած, կրցած ըլլան վերստին, և այնքան շուտով, իշխանութիւնը կորել իրենց թշնամիներուն ձեռքէն: 1909ի յետաջըական շարժումի միակ բացառութէնէն դուրս, որ նիւթուած էր Ապտիւլ Համիտի կողմէ, այն բոլոր պետական հարուածները, որոնք Թուրքիոյ մէջ 1908—1913 տեղի ունեցան, ցոյց կուտային բանակի մեծամասնութեան ոգին, ոգի մը որուն նուազագոյն զանազանութիւնները և ելեէջները միշտ խնամոտ կերպով ուսումնասիրուած և կշռադատուած էին կուսակցութիւններու կողմէ: Ասոր համար է, որ յեղափոխութիւնները կ'անցնէին առանց մեծ արիւնհեղութեան: Երբ Հայրենիքի Փրկիչները բեմին վրայ երևցան, Երիտասարդ-Թուրքերը զգացին թէ զինուորներու մեծամասնութիւնը այլևս իրենց կողմը չէր. ուրեմն խելացութիւն նկատեցին, ատենի մը համար չերեկ և վերստին սկսան բանակին վրայ աշխատելու: Եւ որովհետեւ իրենց շարժումը յաջողութեամբ պսակուեցաւ, միայն բուռ մը մարդիկ, և մէկ քանի մարդասպանութիւններ բաւական եղան իրենց, վերստին Բ. Դրան տիրանալու համար: Գալով մայրաքաղա-

թեան, և որ իր բարձրացումը կը պարտէր մեծ մասով այն թախանձանքին, որով արդէն յեղափոխութենէն առաջ, Միութիւն և Յառաջդիմութիւն գոմիթէն անոր հարստութենէն մեծապէս օգտուած էր: Մնաց որ, ներկայ պահուն, գոմիթէն այնքան քիչ հաշիւի կ'առնէր առ ի խայծ եղող այս մեծ նպարքոյր, որովհետեւ ան խորհրդարանին եղած աստիճանովը հլու գործիք մը դարձած էր մէկ քանի արկածախնդիրներու ձեռքին մէջ:

Էնվէր պէյի կողմէ Ադրիանուպոլսոյ խաղաղական վերագրաւումը, զոր Պուլկարները 1913 Յուլիսին պարպարած էին, Սերպերու հետ իրենց պատերազմին հետեւանքով, յանգեցաւ գլխովին զինովցնելու Երիտասարդ-Թուրք սակաւապետները, որոնց բռնապետութիւնը այլևս որեւէ զսպում չձանչցաւ: Էնվէր պէյ միայն 32 տարեկան, ստանձնեց Նազըմ փաշայի յաջորդութիւնը, զոր ինքը սպաննած էր, և Էնվէր - Թալաթ - Ծէմալ եռապետութիւնը կորովով շարունակեց երկիրը իր քաղաքական թշնամիներէն մաքրել: 1914 փետրվարին, շուրջ 1300 զօրավարներ և սպաներ կը հաշուէին, որոնք իբր կասկածելի, պաշտօնանկ եղան: Վարչական բոլոր պաշտօնները, որքան ալ քիչ կարեւոր եղած ըլլային, վստահուեցան Երիտասարդ-Թուրքերու: Խորհրդարանին ընտրութիւնները տեղի տուին ամէնէն ընդվզեցնող զեղծումներուն. գրեթէ միայն կառավարութեան կուսակիցներն էին որոնք ընտրական ցանկերու մէջ անցան: Պաշտօնանկ զօրավարները, սպաները և պաշտօնատարները, բնականաբար կը կազմէին յեղափոխական գոմիթէներ, բայց չնորհիւ գաղտնի ռուսիկանութեան չոր ծէմալ փաշայի կողմէ, այնպիսի ճանաչողութեամբ մը կազմուած էր, որուն վրայ ապահովաբար այդ ժամանակէ խաղաղ հանդիսատեսներէն մէկը, պիտի նախանձէր—նախկին Սուլթան Ապտիլ Համիտ—, բոլոր այս դաւադրութիւնները կը քօղամերկուէին և վերջ կը գտնէին աւելի կամ նուազ անգութ ճնշումներով: Այս չրջանի վերջերը ընդդիմադիրները ստիպուած էին արտասահմանի մէջ հաստատուիլ, այսինքն Բարիզի, Սթէնքի, Սելանիկի և Գահիրէի մէջ:

§ 2.— Մարդ պիտի կրնար հաւատալ թէ Պալքանեան պատերազմի զարհուրելի փորձին հետեւանքով, որ յանգած էր կայսրութեան բազմաթիւ հարուստ նահանգներուն անդամահատութեան, Երիտասարդ-Թուրքերը պիտի հասկնային վերջապէս վարչութեան արմատական մէկ բարենորոգման անհրաժեշտութիւնը, և թէ երկրին ներքը, իրենց իշխանութեան դէմ այնքան յարձակումներէ յետոյ, պիտի գիտնային առաջքը առնել անոնց կրկնութեան, տալով իրենց քաղաքականութեան աւելի մարդկայնական և աւելի հաւասարակշիռ ուղղութիւն մը: Այս ուղղութեամբ ոչինչ եղաւ սակայն: Այս մեծ տղաքը այնպէս մեծամտած էին Ադրիանուպոլսոյ վերագրաւումով, որ մոռցան Մակեդոնիոյ կորուստը: Եւ անկողմնակալ պատմագիրը պարտի ընդունիլ թէ Երիտասարդ-Թուրքերը չզիտցան անցեալի դասերէն օգուտ մը հանել:

Այսու հանդերձ, երկրին ելեմտական քայքայումը ստիպեց զանոնք մէկ քանի միջոցներ ձեռք առնել, բարձրացնելու համար իրենց վարկը արտասահմանի մէջ: Կառավարութիւնը, Սահմանադրութեան յօդուած 36 ին ուժովը հրատարակեց չորս առժամեայ օրէնքներ, պատրաստուած ծավիտ պէյի կողմէ, և ձգտելով թուրք անշարժ ստացուածքը ազատագրելու այն դարաւոր խոչնդոտներէն, որոնցմով չրջապատած էր Շէրին: Այս օրէնքները, առաջին անգամ ըլլալով, կը ներմուծէին անշարժ ստացուածքներու սահմանաւորումը և անոնց ճշգրիտ գնահատութիւնը (կալուածագրութիւն). այս օրէնքները կ'ընդարձակէին միաժամանակ վազրփ ստացուածքներու ժառանգական իրաւունքը (1), իրա-

(1) Վազրփները անփոխանցելի ստացուածքներ են, Սուլթաններու կողմէ մասնաւորներու կողմէ մզկիթներու կամ բարեպաշտական հիմնարկութեանց ձօնուած, որոնք ուրեմն ատոնց սեփականատէրն են: Այս ստացուածքներուն վարչութիւնը կը գտնուի վազրփներու նախարարութեան հսկողութեան ներքեւ: Իրենց ձեռքին մէջ ունեցողները կը վայելն զանոնք որոշ տուրքի մը փոխարէն: Ատոնց տիրութիւնը կրնայ փոխանցուիլ, տրուելով, կամ ab intestat յաջորդութեամբ, մինչև սահմանաւորեալ աստիճան մը:

ւունք մը որ միայն մինչև եօթերորդ աստիճանի ազգա-
կայաններու պատկանած էր. բարոյական անձնաւորութիւն-
ները արտօնուած էին անշարժ ստացուածքներ ունենալու.
և ամէնուն մէջէն իբր ամէնէն կարևոր բարենորոգումը,
ներմուծուած էր անշարժ ստացուածքներու զբաւի դրու-
թիւնը: Մէկ քանի ուրիշ օրէնքներ հաստատուեցան, նպա-
տակ ունենալով բարձրացնել երկրին նիւթական բարեկե-
ցութիւնը. մէկ քանի օտար մասնադէտներ նորէն կառա-
վարութեան ծառայութեանը կոչուեցան: Բայց ասիկա իրա-
պէս ամբողջն է, ինչ որ կարելի է այս ժամանակամիջոցին
համար երիտասարդ-թուրք վարչութեան պահանջի կողմը
անցընել: Միև բոլոր տեսակէտներով, երիտասարդ-
թուրքներու ներքին քաղաքականութիւնը պէտք է յատկանշուի
իբր վերադարձ մը դէպի Ապտիւլ Համիտի մեթատները:

Այսպէս է որ 1913 Յունիսին, թուրքերու կողմէ վե-
րագրուուած Թրակիոյ լաժնին օրթոտոքս ազգաբնակչու-
թիւնը կամ ցարդուեցաւ և կամ բռնադատուեցաւ ամէնէն
տմարդի վարմունքներու երեսէն իր հայրենիքէն հեռանալու:
Ամէնէն աւելի Յոյները տուժեցին: Շուտով Փոքր Ասիոյ
մէջ ալ սկսան Հեղինակաւ տարին դէմ հալածանքները,
չատ յատկօրէն քողամերկելով երիտասարդ-թուրք կա-
ռավարութեան դիտաւորութիւնը, որ էր Բիւստոնեաներուն
զանգուածով գաղթելը յառաջ բերել, որպէսզի անոնց հողե-
րուն վրայ կարենան հաստատել Մակեդոնիայէն փախած
թուրքերը: Հէլլէներու այս հալածանքները, 1914 յուլիսին
մեծ պետութեանց կողմէ բողոքներու տեղի տուին: Բ. Դու-
ռը շատ հաճոյակատարօրէն առաջարկեց, վեց պետութիւն-
ներու ներկայացուցիչներէն կազմուած յանձնախումբ մը
ընկերացընել Թալաթ պէյի քննական պտոյտին, զոր ներ-
քին գործոց նախարարը Փոքր Ասիոյ մէջ պիտի կատարէր,
«նպատակ ունենալով կարգը վերահաստատել»: Այս առա-
ջարկը որ կատարուած էր, Եւրոպան երիտասարդ-թուրք
քաղաքականութեան մասին խաբելու համար, ընդունուե-
ցաւ: Բայց յանձնախումբը չկրցաւ հաստատել թէ Յոյն դըժ-

բախտ ազգաբնակչութեան թշուառութիւնը հետեւանքն էր
Միութիւն և Յառաջդիմութիւն զօմիթէին և նոյն ինքն
կառավարութեան գործակալներուն զրգուութեանը:

Հայաստանը ա'լ աւելի ողբալի կացութեան մը մէջ
գտնուեցաւ, մինչև այն օրը ուր Ռուսիա բռնադատեց Բ.
Դուռը, ստորագրելու 1914 Յունվար 24 ի պայմանագրու-
թիւնը, որուն ուժովը, այս նահանգին կառավարութեան հա-
կալչիւրը յանձնուեցաւ երկու օտար ընդհանուր քննիչներու.
կարգ մը առանձնաշնորհներ, վարչական, դատական, լեզ-
ուական և զինուորական ծառայութեան յատուկ կալուած-
ներու մէջ, շնորհուեցան տեղւոյն ազգաբնակչութեան:
Բայց անմիջապէս որ պատերազմը ծագեցաւ Գերմանիոյ և
Համաձայնութեան միջև, Բ. Դուռը փութաց ջնջել այս
բարենորոգումները և ճամբել ընդհանուր քննիչները:

Արաբներու հանդէպ երիտասարդ-թուրք քաղաքակա-
նութիւնը տողորուած էր աններողութեան և անկանխա-
տեսութեան նոյն ոգիով: 1913 Յունվար 13 ին, Պէյրութի
մէջ շարժում մը երևան եկաւ ի նպաստ արաբական նահան-
գային ինքնավարութեան մը: Երիտասարդ-թուրքերը ամէ-
նէն առաջ Բարենորոգումներու Գօմիթէն լուծեցին, բայց
չուտով, զարհուրած տիրող շարժումէն, Բարիզի մէջ Միու-
թիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան ընդհանուր
քարտուղար Միտհատ Շիւքրի պէյի միջնորդութեամբ,
զաղտնի պայմանագրութիւն մը կնքեցին Արաբներուն հետ,
ասով անոնց մեծ զիջողութիւններ ընելով (1913 Յունիս):
Բայց Ադրիանուպոլսոյ վերագրուումը, այս խնդրոյն մէջ
ալ երիտասարդ-թուրքերուն ամբարտաւանութիւնը այն
տեսակ կէտի մը հասցուց որ, չուտով ուրացան այս պայ-
մանագրութիւնը, և անոր տեղ ուրիշ մը դրին, որ 1913 օ-
գոստոսին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կնքուեցաւ, որով մեծ
մասով կատարուած զիջողութիւնները ետ առնուեցան: Այ-
սու հանդերձ, այս վերջին պայմագրութիւնը կ'երաշխաւորէր
տակաւին, Արաբներուն իրենց լեզուին գործածութիւնը,
արաբական վիճակներու մէջ եղած նախնական և երկրոր-

դական ուսուցումին համար, և այս նահանգներուն մէջ անուանումը միայն այն պաշտօնեաներուն, որոնք երկրին լեզուն գիտեն. ասկից զատ, նախարարութեան մէջ երեք անգամ և որոշ թուով անոնք ալ Մերակոյտին և Երեսփոխանական Ժողովին մէջ, ապահովուած էր իրենց համար: Բայց այս պայմանագրութիւնն ալ ունեցաւ առաջինին բախտը: Կառավարութիւնը, Արար լեզուի գործածութեան, զինուորական ծառայութեան և վազըֆներու վերաբերեալ մէկ քանի հատուածներ միայն հրատարակեց: Աւելորդ է ըսել թէ այս վարմունքը շահագրգռողներու մէջ, յառաջ բերաւ ամէնէն բուռն զայրոյթը:

Վերջապէս, բոլոր թուրք կառավարութիւններու սիրելի զաւակները, այն գայլերը որոնց բերանը անոնք սովորութիւն ունէին Հայոց միւսը նետելու, այսինքն. Բիւրտերը, վայրկեանը եկած կարծեցին աւազակութենէն ապստամբութեան անցնելու համար: Կառավարութիւնը պարտաւորուեցաւ զինուորական արշաւանքներ կազմակերպել, կարգ մը ցեղախումբեր հնազանդութեան պարտաւորելու և ի միջի այլոց, անոնց ձեռքէն Պիթլիս քաղաքը առնելու համար:

Մէկ խօսքով, անիշխանութիւնը կը տիրէր ամբողջ Կայսրութեան մէջ:

Շահեկան է ի վեր հա ելը թէ, անմիջապէս որ այս կամ այն նահանգին համար բարենորոգումներու ուրուականը դուրսէն, Երիտասարդ-Թուրք կառավարութեան աչքերուն առջև կը շարժէին, այս վերջինը իբր հաւատարիմ հետևորդ Ապտիւլ Համիտի, երևան կը հանէր ընդհանուր բարենորոգմանց ծրագիր մը ամբողջ Կայսրութեան համար, ծրագիր որ կըսէր թէ, աւելորդ կը դարձնէր մասնաւոր բարենորոգումները: Այսպէս, 1913 մարտ 15ին, վիլայէթներու վարչութեան վրայ նոր օրէնք մը հրատարակուեցաւ, որ տեղւոյն ազգաբնակչութեան, միայն չափ անբաւական բաժին մը կը թողուր այդ վարչութեան մէջ: Բայց անմիջապէս որ Բ. Դուռը տեղեկացաւ թէ Խուսական դեսպանատունը կը պատրաստուէր Ենի-քէօյի մէջ վեց պետութիւններու յանձնա-

ժողովին, Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագիր մը ներկայացնելու, երեք օրուան մէջ ամբողջ Կայսրութեան համար բարենորոգումներու թրքական ծրագիր մը պատրաստել տուաւ, ծրագիր որ իր անկապակցութեամբ և պարզմտութեամբ երբեմն չփոթութեան կը մատնէր նոյն իսկ Ենի-քէօյի վերոյիշեալ յանձնաժողովէն իրեն կողմը սիրաշահուած պաշտպան մը, այսինքն զերման դեսպանատան ներկայացուցիչը:

Անիշխանութիւնը որ կը տիրակալէր իրենց երկրին, չարգիլեց սակայն Երիտասարդ-Թուրքերը որ ինքզինքնուն համիսլամութեան և համաթրքութեան պերճանքը թոյլ տան: Աղբիւնուպոլսոյ անակնկալ վերագրաւումէն ի վեր, Երիտասարդ-Թուրքերուն ունեցած մտքի զիճակը, հակառակ Եւրոպայի պաշտպանութեան, կարելի չպիտի ըլլար յատկանշել, բայց եթէ միայն իբր քաղաքական հոգեախտ մը: Ասոնք մոռցած էին Մակեդոնիոյ, Ալպանիոյ, Թրակիոյ մէկ մասին կորուստը, միայն այս պղտիկ յաջողութիւնը միտք բերելու համար, որ արդիւնքն էր միմիայն իրենց թշնամիներուն միջև յառաջ եկած անհամաձայնութեան: Իսլամ մոլեռանդութիւնը և թուրք ազգայնամոլութիւնը, իրենց աչքերնուն վրայ ինկան իբրև կրկնակ կուրցնող քող մը: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեսնուեցաւ կազմութիւնը Խալաֆական Միտրաքիս անունով ընկերութեան մը և ծնունդը Հակա-րայիս Կրքուքեան Հակախալաֆական Ընկերութեան. Մէտինէի մէջ համալսարանի մը հաստատման ծրագրով կը զբաղէին. զաղտնի գործակալներ ղրկուած էին Հնդկաստան, Եգիպտոս և Թուրքիա: Միւս կողմէ համաթրքութեան կուսակիցները, միայն Պոլսոյ մէջ երեք ակումբներ հիմնեցին և գործոն բրորականտ մը մղեցին ի նպաստ բոլոր թրքական ցեղերու միութեան:

§ 3. — Այսպէս ուրեմն Էնվերի, Թալաթի, Ճէմալի եռապետութիւնը, Ապտիւլ Համիտի տիրապետութեան մէկ նմանագործութիւնը դարձած էր: Հակառակութիւն ամէն

յառաջդիմութեան հանդէպ, բացառութիւն ըլլալով անխուսափելի բարենորոգումներ, մանաւանդ տնտեսական և ելևմտական կալուածին մէջ: Բռնապետութիւնը և սարսափը իբր կառավարութեան միակ սկզբունքները, համխառնութիւնը իբր նեցուկ արտասահմանի քաղաքականութեան, առանձնաշնորհումներուն տրուելը ոչ-թուրք նահանգներուն, միայն Եւրոպայի ճնշումին տակ և հաստատ կերպով միտքը դրած ըլլալով, չյարգելու տրուած խօստումները, վերջապէս հալածանքը և ջարդը Քրիստոնեաներուն, մինչև որ պետութիւնները միջամտեն. ահաւասիկ որոշիչ գիծերը թէ «Կարմիր Սուլթանին» ըէժիմին և թէ «Կարմիր Նռապետութեան ըէժիմին»: Եւ այն վայրկեանին ուր Մեծ Նպարքոս Սայիտ Հալիմ փաշա, 1914 Յունվար 24ին Ռուսիոյ կցորդին Պ. Կօլկէվիչի հետ ստորագրեց այն պայմանագրութիւնը որ թուրքիան կը պարտաւորէր հանդէպ Ռուսիոյ պետութեանց Հայաստանի բարենորոգումներու մէկ գեղոյցը ուղղելու, Ապտիւլ Համիտ Վոսփորի վրայ, Պէյլէրպէյի իր գեղեցիկ պալատէն այս նկարը դիտելով իրաւունք պիտի ունենար գոչելու՝ «մեծ է Ալլահը. ապահովաբար պէտք չկար կառավարութիւն փոխելու»:

Եւ այս անկերպարան, կաշուն և տարբաղադրութեան մատնուած Թալաթե Համիտեան պետութեան զանգուածին մէջ է որ, եկան միւրճիլ 1914 Յունիս 29ի պատմական առտուն, չարաշուք ցռուկները գերման օրսանաւերուն, Կէօպէնին և Պրէսլաունին:

Բ. — ԵՐԻՏՐԱՍՏՐԴ-ԹՈՒՐԲԵՐՈՒ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ

ՔԱՂՂՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

§ 1. — Եւրոպական բոլոր քաղաքականութիւններէն միայն ֆրանսականը, թրքական կեանքին վրայ որոշ ազդեցութիւն մը ի գործ դրած է: Ֆրանսական դպրոցներու այն մեծ ցանցը, ըլլան անոնք կրօնական կամ աշխարհական,

որ երկար ատենէ ի վեր թուրք հողը կը ծածկէ. ֆրանսական կարեւոր դրամագլուխները որոնք թուրքիոյ երկաթուղիի, ճարտարարուեստական և առևտրական ձեռնարկներուն մէջ բռնուած են, վերջապէս ֆրանքեթրքական աւանդական քաղաքական բարեկամութիւնը, որ Խրիմի պատերազմին ատենը, մինչև զէնքերու եղբայրակցութեան յանգած էր — այս բոլոր պարագաները ամէնէն քիչ ուսում առած թուրքերուն ալ ակնարկները դարցուցած էին դէպի Ֆրանսա և ասոնք մշուած էին ֆրանսերէն լեզուն և գրականութիւնը ուսումնասիրելու: Ֆրանսական քաղաքակրթութիւնը առանձին կը պայքարէր թուրքերու մտքին մէջ՝ ընդդէմ Շէրիի մթին ազդեցութեան:

Բացայայտ է որ, ըստ ամենայնի ազատական թուրքերը ինքզինքնին Ֆրանսայի կողմը կը զգային: Նրբ Երիտասարդ-թուրք շարժումը սկսաւ երևան գալ, թուրք գաղթումը դէպի այս երկիրը ուղղուեցաւ: Բարիզի մէջ է որ հրատարակուեցաւ Մեշվէրէքը, Ահմէտ Րիզայի տնօրէնութեան ներքեւ. Ֆրանսայի մէջ է որ տարիներով տեղի ունեցած են Երիտասարդ-թուրքերու գաղտնի ժողովները. Ֆրանսացի մեծ գրագէտներու դորժերն են որոնք թէև Ապտիւլ Համիտի կողմէ արգիւրուած, սակայն ամէն ճամբաներով թուրքիա մանելով արթնցուցին Արևելքցիին յոյլ միտքը:

Անգլիոյ անունն ալ, ամէն ժամանակներու պէս, հաւասար կերպով մեծապէս ի պատուի էր ազատական թուրքերու մօտ՝ որոնք այս երկրին քաղաքական հաստատութեանց հանդէպ մեծ յարգանք ցոյց կուտային:

Այս պայմաններուն մէջ, բնական էր որ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի գերմանասէր քաղաքականութիւնը ընդունելութիւն չգտնէր թուրք ընկերութեան լուսամիտ մասին կողմէ, որ Վիլհելմ Բ.ի «բարեկամութենէն», Օսմանեան Կայսրութեան համար ոչ մէկ բարիք կը յուսար: Հետեւապէս, գերման «մշակոյթը», Համիտի տիրապետութեան ատեն մեծ յառաջդիմութիւններ չըրաւ թուրքիոյ մէջ: Գերման լեզուն և ոգին, Գերմանիա զրկուած սպաներու մտքին մէջ

բռնի կերպով դրօշմուած էր: Բայց քաղաքայինները կատարելապէս դուրս կը մնային գերման ազդեցութենէն, և նոյն իսկ դժուար էր անոնցմէ մէկուն հանդիպիլ որ գերմաներէն խօսէր: Գերմանացիները սակայն Թուրքիոյ, մանաւանդ Պաղեստինի մէջ բաւական մեծ թուով դպրոցներ բացած էին, բայց այս դպրոցները յաճախող Թուրքերուն թիւը շատ քիչ էր: Պէտք է աւելցնել որ գերման նկարագրին իմաստակութիւնը և մանաւանդ կոպտութիւնը հակակրելի են Թուրքերուն համար, և ծանօթ է որ գերման ուսուցիչները իրենց Օսմանցի ընկերակիցներէն և ստորակարգ եաւներէն ի սրտէ ատուած են:

Ուրեմն, Ալատիւ Համիտի տիրապետութեան օրով, կարելի չէ թուրք կեանքին մէջ գերման «մշակոյթի» մը թափանցումի մասին խօսիլ: Գալով թրքական հողերու վրայ Գերմանացիներու կողմէ կազմուելիք գաղութներուն, Գերմանացիներուն տրուած Պաղեստին երկաթուղիի գծի առանձնաշնորհումին և ուրիշ արդիւնաւոր ձեռնարկներու, մէկ խօսքով Գերմանիոյ տնտեսապէս Թուրքիա թափանցումին, ասոնք ամէնքը միայն հատուցում մըն էին Սուլթանին կողմէ Կայսեր տրուած, ի փոխարէն անոր քաղաքական օժանդակութեան: Այս վերջինին հետ տեսակցելէ յետոյ, որ չէր արհամարհած անձամբ իր յարգանքները ներկայացնելու անոր, Հայերու մեծ մարդասպանը, շատ աղէկ գիտէր թէ կրնար վստահիլ Վիլհելմի բացարձակ օժանդակութեանը վրայ, իր բռնապետական քաղաքականութեանը մէջ, բայց գիտէր նոյնպէս թէ պարտաւոր էր ի փոխարէն ենթարկուիլ իր զինակցին բոլոր կամքերուն որոնք տնտեսական խնդիրներու կը պատկանէին: Այսպէս ժամանակակից աշխարհի երկու մեծագոյն բռնապետներուն անձնական զինակցութիւնը տեղի ունեցաւ, յառաւելութիւն գերման ժողովուրդին, բայց ի վնաս Օսմանեան ազգին:

Այս պայմաններուն մէջ, անօգուտ պիտի ըլլար պնդել այն զգացումներուն վրայ, որոնք կ'ոգեկորէին Նրիտանարդ Թուրքերը, հանդէպ Գերմանացիներուն, երբ առաջինները

յեղափոխութիւնը պատրաստելու շրջանին մէջ էին: Եւ այս զգացումները 1908 Յուլիսին Սահմանադրութեան գործադրութեան դրուելէն անմիջապէս վերջը երեւան եկան:

§ 2. — Հրամարումը Մեծ Եպարքոս Ֆէրիտ փաշայի, փորձուած կուսակիցը Գերմանիոյ և Աւստրիոյ-Հունգարիոյ, առաջին հարուածն էր Թուրքիոյ մէջ ընդդէմ գերման քաղաքականութեան: Այս հիացումը չքացուց տետոնեան բոլոր երազները, ի մասին Աւստրո-Գերմանո-Թուրք պաշտօնական զինակցութեան մը, որուն առաջին հանգրուանը, համաձայն կարգ մը լուրջ աղբիւրներու, արդէն իրագործուելու վրայ էր: Համաձայն այս աղբիւրներուն, Աւստրահունգարիա, Միւրսթէքի մեր բարի զինակիցը, 1908ին արդէն Թուրքիոյ հետ զաղտնի համաձայնութիւն մը կնքած պիտի ըլլար, որով կը ստիպուէր իրաց կացութիւնը պահպանել Մակեդոնիոյ մէջ. և երեք տարի վերջը սատարել Սուլթանին՝ այս նահանգին մէջ ունեցած բոլոր վեհապետական իրաւունքներուն հաստատմանը համար: Աւստրահունգարիա, բաց աստի յանձնառու կ'ըլլար ստիպելու Սերպիան և Մոնդէնէկրոն, որպէսզի չէզոքութիւն պահեն, Թուրքիոյ և Պուլկարիոյ միջև վէճի մը պարագային: Թուրքիա ալ իր կողմէ յանձնառու կ'ըլլար չի թոյլատրելու որ Նովի Պազարի սանձաքի մէջ, սերպիական բրօքականտ տեղի ունենայ, և բաց աստի միայն Աւստրիական և Հունգարական հպատակներուն վերապահել Սելանիկի և Սկիւպի նահանգներու մէջ ամէն տեսակ արտօնութիւններ:

Այս պայմանադրութիւնը, որուն գոյութեանը հաւատալու ամէնէն լուրջ պատճառները ունինք, ստորագրուած էր, բայց ոչ տակաւին վաւերացուած, երբ յեղափոխութիւնը պայթեցաւ: Դահլիճը, նախագահութեամբ համոզուած անգլիաւէր Քեամիլ փաշայի, բնականաբար զգուշացաւ այդ պայմանադրութեան վաւերացումը Սուլթանին ներկայացնելէ: Այսպէս Աւստրահունգարիա և իր համը գերակիցը

Գերմանիա, կրեցին առաջին հուլիսի 1914-ին որ, գաղտնի ըլլալու համար, իրենց Նոր Րէժիմի կողմէ ոչ մէկ լաւ բան գուշակել կուտար: Սակայն շուտով հանրային ցոյցերը չթերացան Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութեան շրջանին բովանդակ ուղղուած փայլը տալու: Սըր Ժէրլէտ Լոութէր, Մեծն Բրիտանիոյ նոր դեսպանը, իրեն՝ Երիտասարդ-Թուրքերու կողմէ զինքը կոստանդնուպոլիս բերող կառախումբէն ելքին յաղթական կերպով եղած ընդունելութիւնը, ի վեր հանեց այն ճառին մէջ զոր խօսեցաւ Սուլթանին իր յանձնարարագրերը ներկայացնելու առիթով և ծանրացաւ այն բոլորովին մասնաւոր համակրութիւններուն վրայ, զորս Անգլիա կը սնուցանէր Նոր Թուրքիոյ համար: Աւելի ջերմ համակրութեանց փոխանակութիւն մը տեղի ունեցաւ նաև Երիտասարդ-Թուրքերուն և Ֆրանսական ընկերութեան ու կառավարութեան միջև: Եւ բաց աստի, ամէնէն անակնկալ բախտերէն մէկը ներկայացաւ Երիտասարդ-Թուրքերուն, Հին Թուրքիոյ դարաւոր թշնամիին Ռուսական կայսրութեան հետ մերձեցում մը ունենալու ձևին տակ:

§ 3.— Այս մերձեցումը միայն անոր համար տեղի չունեցաւ, որովհետև Ռուսիա բարեկամն էր Ֆրանսայի և Անգլիոյ: Երիտասարդ-Թուրքերը մեծապէս տպաւորուեցան Իզվոլսքիի այն շրջաբերականէն, որ Նոր-Թուրքիոյ կ'երաշխաւորէր Ռուսիոյ բարեացակամութիւնը, նոյնիսկ օժանդակութիւնը, այն մասնաւոր պայմանով, որով ան պիտի զործադրէր խոստացուած բարենորոգումները, և նոր թուական մը պիտի բանար կայսրութեան քրիստոնիա ազգաբնակչութեան համար: Մեր արտաքին գործոց նախարարին 1908 զեկտեմբեր 12-ին Տումայի մէջ խօսած ճառը, Թուրքիոյ մէջ ոչ նուազ համակրական արձագանգ մը գտաւ (1): Յիշուի, Ռուս և Թրքական մերձեցման գաղա-

(1) Գ. Իզվոլսքի այդ ճառին մէջ կ'ըսէ մասնաւորաբար. « Այս երեք պետութիւնները (Պոլկարիս, Սերպիա, Մոնդէնէկո) պէտք է որ նամուրեն,

փարը չսահմանափակուեցաւ կառավարական շրջանակներու մէջ: Մեծապէս շահագրգռեց երկու երկիրներու ընկերութիւնը և Ռուսական ու Թրքական մամուլին յօդուածներու ամբողջ շարքի մը մէջ արտացոլաց: Նախ Իզվաթի թերթը եղաւ որ այս նիւթի մասին Նովոյէ Վրեմիայի հետ կարծիքներու փոխանակութիւն մը կատարեց, կարգ մը վարանումներէ յետոյ, իրեն հետեցան իր ներքին քաղաքականութեան երկու հակառակորդները, Թանկի և Շիւրայի խմբեր, Միութիւն և Յաւաջդիմութիւն գոմիթէի օսկանները: Այս թուրք թերթերը կը ճգնէին ապացուցանելու, Ռուսիոյ և Թուրքիոյ համար, որոնք երկուքն ալ նորոգումի շրջանի մէջ էին, անհրաժեշտութիւնը մոռնալու հին վէճերը և բարի դրացնութեան մը նոր թուականին սկիզբ դնելու: Այս օսկանները որեւէ դժուարութիւն չէին տեսներ, ընդունելու համար Քրիստոնեաներու և Իսլամներու հաւասարութիւնը, որ Ռուսիոյ կողմէ ջատագովուած էր, և որ իբր սկզբունք մաս կը կազմէր Երիտասարդ-Թուրք ծրագրին: Օսմանեան մամուլը միաժամանակ նպաստաւոր ընդունելութիւն կընէր Ռուս մամուլի կոչին, միասին պայքարելու համար ընդդէմ Գերմանիոյ և Աւստրիական գաղտնի, և նոյնիսկ իր համակրութիւնները կ'արտայայտէր ստեղծումին համար Պալքանեան պոլի մը, որուն մաս պիտի կազմէր Թուրքիա:

Մենք չահեկան կը կարծենք այդ ժամանակի Թուրք մամուլէն մէկ քանի քաղուածքներ տալու այս տեղ:

ԻԳՏԱՄ 22 Սեպտեմբեր 1908.— Նովոյէ Վրեմիա մեր սեփական դիտողութիւնները հաստատելով ճանդերձ, մատնանիշ կընէ թէ Մեն Բեթլիսպոլի բարեացակամ վերաբերմունքը, երեցած է արարքներով, այսինքն նոյն իսկ Մակեդոնիոյ բարենորոգումներուն վերաբերող առաջարկներուն լքումովը, և

իրենց միջև բարոյական և քաղաքական միութեան անհրաժեշտութեան մը: Մեր նպատակը պէտք է ըլլայ այս պետութիւնները իրարու մօտեցնել և միացնել զանոնք Թուրքիոյ, անոնց տղային և տնտեսական անկախութեան հաւասարակաց պաշտպանութեանը ի կանխանորոգութիւն:

քաղաքականութիւնը, իրենց յոյսերուն և իրենց խոհանքերուն համապատասխան կերպով ներդաշնակութեան մէջ գնել, ասով ինքզինքնուն մեծ յաջողութիւն մը պիտի ապահովեն ապագայի մէջ, և Եւրոպական հասարակաշնութիւնը լուրջ փոխանգէ մը պիտի փրկեն»:

ՇՈՒՐԱՅԸ ԻՒՄՄԷԹ 21 Նոյեմբեր 1908.— «Նովոյէ Վրէմյա կը տեսնէ որ Թուրքիա վերանորոգման աշխատանքի մէջ է: Ան կըսէ թէ, Թուրքիոյ և Պալքանեան Սլաւներու միջև յարաբերութիւնները, արմատական կերպով մը պիտի բարուրդուն, և թէ շահերու նոյնութեան հետեւանքով, ամէնքը պիտի կրնան միութիւն մը կազմել: Պզտիկ պետութիւնները միշտ «մեծ գաղափարներ ունին, որոնք վնասակար են իրենց և մտահոգիչ մեծ պետութիւններուն: Եթէ Պալքանեան պետութիւնները ուզեն հրաժարիլ այս «մեծ գաղափարներէն», Թուրքիա պատրաստ է զանոնք իր շուրջը խմբելու և անոնց զինակիցը դառնալու:

«Ինչ որ Ռուսիոյ հետ բարեկամական յարաբերութեան և զինակցութեան կը պատկանի, հարկ է ըսել թէ Թուրքիա, որուն վարչութիւնը և քաղաքականութիւնը ձևափոխութեան ճամբուն մէջ են, առաւել քան երբէք խաղաղութեան պէտք ունի: Հարկ է բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել բոլոր պետութիւններուն հետ, և մանաւանդ Ռուս գրացիին հետ, հետեւ քար Նովայէ Վրէմյայի հետեւալ խօսքերը, ըստ մեր համոզման, կը համապատասխանեն երկու երկիրներուն շահերուն: «Ինչպէս որ Ռուսիա իր դարաւոր թշնամիին՝ Անգլիոյ հետ բարեկամական համաձայնութիւն մը կնքած է, նոյնպէս պիտի կրնայ զինակցութիւն մը կնքել Թուրքիոյ հետ, որ նոյն կացութեան մէջ կը գտնուի: Ռուսիա մեզի պէս պէտք ունի խաղաղութեան: Երկու պետութեանց միջև զինակցութիւնը կը պարտադրէ ինքզինքը հետեւեալ պատճառներով. երկու կողմերն ալ պէտք ունին խաղաղութեան, Ռուսիա և Թուրքիա դրացի են, Ռուսիա իսլամ հպատակներ ունի և մենք Սլաւ հպատակներ: «Ժամանակով Անգլիա, Ֆրանսա և Թուրքիա միասին կը պատերազմէին Ռուսիոյ դէմ: Այսօր Ռուսիա բարեկամական համաձայնութիւն մը կնքած է Անգլիոյ հետ, և զինակցութիւն մը Ֆրանսայի: Ինչպէս որ Խորիմի պատերազմին ատեն մենք կռուեցանք այս պետութեանց կողքին. ընդդէմ Ռուսիոյ, պարտինք հաւատարմացն այսօր անոնց հետ ըլլալ Ռուսիոյ զինակիցները:

«Ժամանակով Անգլիա, Ֆրանսա և Թուրքիա միասին կը պատերազմէին Ռուսիոյ դէմ: Այսօր Ռուսիա բարեկամական համաձայնութիւն մը կնքած է Անգլիոյ հետ, և զինակցութիւն մը Ֆրանսայի: Ինչպէս որ Խորիմի պատերազմին ատեն մենք կռուեցանք այս պետութեանց կողքին. ընդդէմ Ռուսիոյ, պարտինք հաւատարմացն այսօր անոնց հետ ըլլալ Ռուսիոյ զինակիցները:

«Գերման զիտուն մը ըսած է. «Դէպ յառաջ երթալու համար պէտք է տեսնալ անցեալը»: Ազգերը և մանաւանդ անոնց ղլխաւորները պարտաւոր են մտնալ ատեւութիւնը, որք, հակառակութիւնը և զայրոյթը, կարենալ խաղաղութիւն ունենալու համար: Եթէ Բեթերսպոլէին մեզի համաձայնութիւն մը կամ զինակցութիւն մը կ'առաջարկուի, երկու պետութեանց շահերուն և արժանապատուութեան համապատասխան ձևի մը տակ, մենք պիտի ընդունինք և պիտի գնահատենք այդ օրինակ առաջարկութիւն մը, ուրախութեամբ և բոժանդակ անկեղծութեամբ»:

§ 4.— Ապտիւլ Համիտէն խլած ազատութեան հետ իրենց մեղարարութիւնը միջոցին Երիտասարդ-Թուրքերու կողմէ Երրեակ Համաձայնութեան հանդէպ, որդեգրուած վերաբերմունքը, անշուշտ միայն գաղափարային կեանքի շառժառիթներով չի բացատրուիր: Մէկ կողմէ Երիտասարդ-Թուրքերը կը տեսնէին որ Աւստրիա-Հունգարիա, Գերմանիոյ հետ համախոհ, կ'օգտուէր Թուրք յեղափոխութենէն, Պոսնա-Հերսէքը իրեն կցելու համար, և եթէ չէր գրգռեր, բայց կը հովանաւորէր Պուլկարիոյ անկախութեան յայտարարութիւնը: Միւս կողմէ Ռուսիա առաջին և փայլուն ապացոյց մը կուտար Երիտասարդ-Թուրքիոյ հանդէպ իր բարի տրամադրութիւններուն, առաջը առնելով այն վէճին, որ ծագելու վրայ էր Թուրքիոյ և Պուլկարիոյ միջև, այս երկու պետութիւններու միջև Թուրք նախկին վեհապետութեան օրերէն յառաջ եկած ելեմտական հաշիւներու կարգադրութեան առիթով: Այս նպատակով Ռուսիա յօժարեցաւ որպէսզի Պուլկարիան Թուրքիոյ տեղը ինքը դառնայ իր պարտականը, պատերազմի տուգանքի այն տարեվճարներուն համար զոր Բ. Դուռը կը վճարէր իրեն 1878էն ի վեր: Այս իրողութեամբ, Պուլկարիա ազատեցաւ Թուրքիոյ հանդէպ ամէն պարտքէ: Այս գործողութիւնը որ Ռուսիոյ համար առանց դրամական կարևոր զոհողութիւններու տեղի չունեցաւ, սքանչելի արդիւնք յառաջ բերաւ թէ Պուլկարիոյ և թէ Թուրքիոյ մէջ:

Այդ օրերուն ստուգիւ կարելի էր մտածել թէ Թուրքիոյ մէջ Աւստրիա-Հունգարիա ազդեցութիւնը ինկած էր, այլևս երբէք չվերականգնելու համար: Զայրոյթի սարսուռ մը թոթվեց Թուրք ժողովուրդը, վիրաւորուած էր ազգային արժանապատուութեան զգացումներուն մէջ, ճիշդ այն պահուն երբ ան իր վերանորոգումը կը փորձէր: Միութիւն և Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան կողմէ կազմուած Աւստրիական ապրանքներու պոյքոթը, նշանաւոր խանդավառութեամբ և խստութեամբ ի գործ դրուեցաւ ամբողջ կայսրութեան մէջ, նախադրեալին առևտուրին ահագին

վնասներ պատճառելով: Աւստրեհունգարիա բազմաթիւ ժողովրդական միթինկներու մէջ անիծուած ու անարգուած էր, մինչդեռ Համաձայնական դեպանատուններու առջև կը բազմապատկուէին համակրական ցոյցերը և Ֆրանսական, Անգլիական, Ռուսական քաղաքական մարդիկը (որոնցմէ Ա.Փ.Կուչքով, Տոմայի նախագահը) որոնք այցելաբար Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէին, Երիտասարդ-Թուրք պետերու կողմէ, առարկան կը դառնային խանդավառ և հանդիսական ընդունելութիւններու:

Կարելի է հաստատել թէ Երիտասարդ-Թուրք քաղաքականութեան այս նոր ուղղութիւնը պահուեցաւ Երիտասարդ-Թուրք Րէժիմի ամբողջ առաջին շրջանի տեղութեանը: Անգլիասէր Մեծ Եպարքոս Քեամիլ փաշայի հրաժարականը (31 Յունվար 1909), թէև միայն հետեանքը այն անվստահութեան զօր իր ներքին քաղաքականութիւնը Երիտասարդ-Թուրքերուն կը ներշնչէր, սակայն Անգլիոյ մէջ որոշ աստիճանի ցրտութիւն մը յառաջ բերած էր, և Երրեակ Համաձայնութեան և Թուրքիոյ միջև բարեկամութեան մէջ ալ առաջին խրամատ մը: Միւս կողմէ 26 փետրվար 1909ին, Աւստրեհունգարիոյ հետ Պոսնայի մասին կարգադրութիւնը, խոհեմ մերձեցում մը յառաջ բերաւ Բ. Դրան և այս վերջին պետութեան միջև, ենթադրեալ Սերպ վտանգին հանդէպ: Հակառակ ասոր, Երիտասարդ-Թուրք Րէժիմի առաջին շրջանի վերջերը, այսինքն 31 մարտ 13 ապրիլ 1909ի պետական հարուածի շախորեակին, Երրեակ Զինակցութեան դիրքը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կը շարունակէր անկայուն մնալ, և Գերմանիա մատնաւորաբար, երբէք չէր վերաշահած յեղափոխութեան հետեանքով կորսնցուցած դիրքերը: Հետեաբար յետաշրջական պետական հարուածը Կոստանդնուպոլսոյ Գերման դեպանատան և Գերմաններուն կողմէ ընդունուեցաւ այնպիսի ուրախութեամբ մը, զոր անոնք նոյնիսկ ջանք չէին ըներ ծածկելու:

§ 5. — Սակայն կացութիւնը փոխուեցաւ ի նպաստ

Գերմանիոյ, ոչ թէ յետաշրջութեան վաղանցուկ յաղթանակովը, այլ, Ապտիւլ Համիտի գահընկեցութեան պահուն: Մակեդոնական գրաւման բանակին գլուխը կը գտնուէր Մահմուտ Շէֆքէթ փաշա, որ Գերմաններուն համոզուած և փորձուած բարեկամն էր: Այս տեսակ զինուորական տիրապետի մը ներկայութեան, ամբողջ Գերմանիոյ մէջ, թէ պաշտօնական և թէ անպաշտօն, միակ ազդեղակ մը լսուեցաւ որ կը պահանջէր ուրանալ հին Սուլթանը և իրենց խանդավառութիւնը յայտարարել Երիտասարդ-Թուրքիոյ համար: Եւ այս աղաղակը բնականաբար կրկնապէս ուժով դարձաւ, երբ Թուրք քաղաքային կառավարութիւնն ալ դրուեցաւ գերմանասէրի մը գլխաւորութեան տակ, այսինքն Մեծ Եպարքոս Հաքքը փաշայի, որ անձնական բարեկամն էր Պառոն Մարշալ Ֆոն Պիպերըշթայնի:

Այս արտաքին պատճառներէն զատ, ներքին շատ խորունկ պատճառներու ամբողջ շարք մը, Երիտասարդ-Թուրք Րէժիմի երկրորդ շրջանի միջոցին, յառաջ բերաւ, Թուրքիոյ նոր մէկ շրջումը Երրեակ Զինակցութեան կողքին:

Այս պատճառներէն մէկը կը գտնուէր Կրեսալիան աղետալի խնդրոյն մէջ: Սահմանադրական շրջանի սկզբնաւորութեան, Կրէտէի մէջ այլևս Թուրք զօրագունդեր չկային, ասոնց տեղ դրուած էին չորս պաշտպան պետութեաններու (Ռուսիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա) զօրամասեր, և Թուրք վեհապետութիւնը զուտ երեակայական բան մըն էր միայն: Օսմանեան հանրային կարծիքը սակայն ծայրայեղ նախանձով մը կապուած էր այս երեակայութեան, և աւելի զգայուն էր Սուլթանին տեսական իրաւանց ամենադոյզն զանցառումին հանդէպ՝ Կրէտէի վրայ, քան Պուլկարիան և Պոսնան Կայսրութեան միացնող կապերուն ամբողջական խզումին: Պաշտպան պետութիւնները ուրեմն պարտ էին միջին ճամբայ մը բռնել Կրետացիներուն՝ ամբողջական կերպով Յունաստանի կցուելու ցանկութիւններուն և Երիտասարդ-Թուրքերուն ծայրայեղ արժանապատուութեան միջև:

և յետոյ Բիէն և Ֆէրտինանտ Թագաւորներուն (մարտ 1910) կատարած ճամբորդութիւնները, ոչ մէկ դրական արդիւնք չառաջ բերին: Սարսափը կը շարունակէր տիրել Մակեդոնիոյ մէջ, Թուրքերու կողմէ Սլաւներու դէմ ի գործ դրուած վայրագութեանց ազդեցութեան ներքեւ. ոռոսական, ֆրանսական և անգլիական մամուլը քիչ առ քիչ կը լքէր իր բարեացակամ վերաբերմունքը հանդէպ Երիտասարդ-Թուրքիոյ: Երբեակ Համաձայնութեան երկիրներուն հանրային կարծիքի այս շրջումը, Թուրքիան կը դնէր ուրեմն սա երկընտրանքին առջեւ. Թուրքիա պարտ էր կամ հրաժարի իր անաբեկիչ քաղաքականութենէն, կամ Պերլինէն և Վիէննայէն ապահովութիւն ստանալ իր ներքին գործերուն մէջ, նոր միջամտութեան մը վտանգին դէմ:

Այս վերջին կողմին է որ կայանք տուին Երիտասարդ-Թուրքերը: Անոնք նախընտրեցին անցնիլ այն կողմը, ուր իրենց հակասլաւ քաղաքականութիւնը կը հանդիպէր փոխանակ քննադատութեան, համակրութեան և գնահատումի:

Աւստրիացիներման քաղաքականութիւնը, բաց աստի, չէր բաւականանար Եւրոպայի մէջ Երիտասարդ-Թուրքերու պինդ գլուխ քաղաքականութիւնը քաջալերելով: Եւ Սաիոյ մէջ ալ հաւասարապէս կը մղէր զանոնք արկածներու ճամբուն մէջ, զգուշացնելով զիրե ք երեւակայական վտանգներէ, որոնք կը սպառնային իրենց, այսինքն Ռուսիան Հայաստանի մէջ, Անգլիան Արաբիոյ մէջ և երկուքը մէկ Պարսկաստանի մէջ:

Մանաւանդ, Թուրք եւ Պարսիկ սահմանագրութեան վեճն ի որ մեծ կարեւորութիւն ստացաւ խնդրոյ առարկայ շրջանի միջոցին: Արդէն երկար ատենէ ի վեր, Թուրքիա բաժնուած էր Պարսկաստանէն, ոչ թէ սահմանազուխի գիծով մը, այլ զօտիով մը որ նկատուած էր վիճելի կամ չէզոք, և ուր հաստատուած էին զանազան ցեղախումբեր: 1905ին, Թուրքերը օգտուելով Ռուս և ճաբոնական պատե-

րագմէն, Պարսիկ անվիճելի հողի վրայ շարժումի մը սկսան, 1910ին, արդէն Պարսկաստանէն նկատելի մաս մը գրաւեցին, չէզոք գօտիին արեւելքը (շուրջ 12000 քա. քիլօմէթր): Ամենադոյզն կասկած չկայ թէ Թուրքերուն այս շարժումը նպատակ ունէր Ռուսիոյ դէմ ազդամագիտական խարխիս մը ձեռք անցընել: Պարսկաստանի մէջ ոտնձգութիւնները Թուրքիոյ կ'երաշխաւորէին, ո'չ միայն յարմար ճամբաներուն տիրութիւնը, Միջագետքէն դէպի հիւսիս իրենց զօրագունդերուն փոխադրութեանը համար, այլ և ինչ քաղաքին մերձեցումը, ինչ որ Երեւանի համար վտանգ մը կը ներկայացնէր: Եւ մինչդեռ Ռուսիա Ատրպատականի մէջ երեւցաւ, Պարսիկ սահմանազուխի քաղաքներու թրքական գրաւումը Դավրէժի մէջ, մեր զօրամասին ապահովութեանը դէմ սպառնալիք մը դարձաւ: Ուրեմն բացայայտ է թէ Թուրք-պարսկական սահմանազուխներու վէճը անազին կարեւորութիւն մը ունէր թէ Ռուսիոյ և թէ Անգլիոյ համար: 1905էն սկսելով, Ռուսիոյ և Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանները չղաղբեցան բողոքելէ Բ. Դրան, ընդդէմ Թուրք ոտնձգութեանց: Անգլիառուս համաձայնութեան կնքուելէն յետոյ, հաւաքական բողոքները չառ ստիպողական նկարագիր մը առին, առանց սակայն մեծ արդիւնքներու յանգելու: Ռուս զօրամասի մը ինչ առաքումը սակայն, Թուրքերու յառաջխաղացումը կասեցուց:

Այսպէս ուրեմն, Թուրք-Պարսիկ վէճը 1910—1911ին, Թուրքեռուս և Թուրքեանգլիական յարաբերութեանց ամէնէն նուրբ կէտերէն մէկը կը կազմէր: Մէկ կողմէ Գերմանիա զաղտնապէս կը քաջալերէր դէպի Ատրպատական թրքական խռովումը. միւս կողմէ Ռուսիա և Անգլիա կորովի կերպով կ'ընդդիմանային այս արշաւանքին, և այս կորովի կերպով կ'ընդդիմանային այս արշաւանքին, և այս Երիտասարդ-Թուրք առաջնորդներու մօտ կը յարուցանէին մեծ գրգռութիւն մը, զոր չէին յաջողքը նոյն իսկ ծածկելու:

§ 7.— Որքան ալ Գերմանիոյ և Աւստրիոյ մեքենայու-

Թիւններուն յաջողութիւնը նշանակալից եղաւ, սակայն այս երկու պետութիւնները չյաջողեցան Թուրքիան բացէ ի բաց իրենց կողմը անցընել, ո՛չ Հիւսէին Հիւմի փաշայի և ո՛չ ալ Հաքքը փաշայի եպարքոսութեան օրով, այսինքն մինչև Իտալիոյ հետ պատերազմը: Ստոյգ է որ Հաքքը և Մահմուտ Շէֆքէթ փաշաները համոզուած կուսակիցներն էին Թուրքիոյ՝ ամենասերտ կերպով Գերմանիոյ և Աւստրիոյ հետ միութեան, զօրավար Ֆոն Տէր Կոլց այդ պահուն պաշտօն ունէր զբաղելու վերակազմութեամբը Թուրք բանակին, որուն Գերմանասէր ձգտումները միշտ անելի կը շեշտուէին. վերջապէս Հաքքը փաշա 1910 օգոստոսին, տեսակցութիւններ ունեցաւ Մարիէնպատի մէջ, Կոմս Էրէնթալի հետ և դիւրին եղաւ դատելու պարունակութիւնը այս խօսակցութիւններուն, երեսփոխան Պէրնուայթէրի խօսած ճառով, զոր այս վերջինը արտասանեց Աւստրիական խորհրդարանին մէջ ի մասին Աւստրիոյ, Գերմանիոյ և Թուրքիոյ միջև մօտաւոր համաձայնութեան մը, որուն նախապէս էր ստեղծել «ամրացեալ խաղաղական դիրք մը Վոսփորէն մինչև Պալթիկ»: Սակայն, չնայելով ասոր, խնդրոյ առարկայ այդ ժամանակին, պաշտօնական զինակցութիւն մը չկնքուեցաւ երեք պետութիւններու միջև, և ասիկա անոր համար որ Միութիւն և Յառաջդիմութիւն գօմիթէին քաղաքային անդամները չէին ուզեր վերջնապէս խզուիլ Երրեակ Համաձայնութեան հետ:

Այս հոսանքը, նպաստաւորուած Կուսակցութեան ազդեցիկ անդամներէն, որպիսիներն են, Թալաթ, Ճալիլ, Հիւսէյին Ճահիտ և Խալիլ, բաւական զօրաւոր էր այդ միջոցին. շատ մը արարքներ կ'ապացուցանեն այս իրողութիւնը: Այսպէս տակաւին 1909 դեկտեմբերին Գերմանացիները Թուրք Խորհրդարանին մէջ կազմակերպեցին շատ նշանակալից մեքենայութիւն մը ընդդէմ Հիւմի փաշայի, որովհետև այս վերջինը ընդունած էր անգլիացի Լինչի ծրագիրը ի մասին Տիգրիսի և Եփրատի վրայ նաւարկութեան Օսմանեան նոր ընկերութեան մը կազմուելուն. սակայն Թանիւր,

Միութիւն և Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան օռկանը, դիմակազերծ ըրաւ զերման մեքենայութիւնը, որ վերջ գտաւ կատարեալ ձախողանքով մը: Նոյն Երիտասարդ-Թուրք շրջանակները գոհունակութեամբ ողջունեցին, իր անկումէն յետոյ, Պրանսայի, Անգլիոյ և մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ կառավարութեանց և մամուլին կողմէ Հիւմի փաշային եղած ընդունելութիւնը: Բեդրոկրատի մէջ, Նոփոյէ Վրեմիսն ի պատիւ Հիւմի փաշայի խնջոյք մը կազմակերպեց: Պատշաճ է նաև ի վեր հանել թէ Սոֆիայի սլաւական համալսարանի ռուս անդամները, ի միջի այլոց Տոմայի նախագահը Ա. Ժ. Կուչքօֆ, որոնք 1910 Յուլիան Կոստանդնուպոլսէն կ'անցնէին, ընդունուեցան սիրալիբ կերպով բազմաթիւ Երիտասարդ-Թուրք քաղաքագէտներու կողմէ: Ասոր հակառակ Հաքքը փաշայի, Կոմս Էրէնթալի հետ ունեցած տեսակցութիւնը, Թանիսի ներշնչեց շատ աննպաստ յօդուած մը Աւստրիոյ և Գերմանիոյ քաղաքականութեան դէմ, յօդուած որ կատարի պատասխան մը յառաջ բերաւ Կոստանդնուպոլսոյ Գերման դեսպանատան օրկանին, Օսմանիշէր Լոյսի կողմէ:

Թալաթ-Ճալիլ խմբակցութեան այս վերաբերմունքը, Հաքքը փաշայի նախարարութեան առաջին ամիսներու ընթացքին, մասամբ կը հիմնուէր այն փրկարար երկիւղին վրայ, զոր Համաձայնութեան զինուորական ուժերը կը ներշնչէին, և մասամբ ալ այն անհրաժեշտութեան վրայ որուն մէջ կը գտնուէր Թուրքիա, շարունակական կերպով ֆրանսական սեղանաւորական հրապարակին դիմում ընելու համար:

§ 8.— Իրաւ է որ, այս վերջին տեսակէտով, Երիտասարդ-Թուրքերը չուտով մեծ հիասթափում մը ունեցան: Սահմանադրական Բէթիմը չէր բարւոքած Թուրք ելեմուտը: 1909ի պիւտճէին բացը կը բարձրանար 5,460,583 օսկիի, և 1910 տարւոյ կառավարական օրինագիծը այդ բացը կը նախատեսէր իբր 6,800,000 օսկի: Երեսփոխանա-

կան ժողովը այս բացը մինչև 10,500,000 ոսկիի բարձրացուց, մէկ քանի հասոյթներ պակսեցնելով և արտաքոյ կարգի ծախքերը աւելցնելով, մանաւանդ բանակին համար: Ուրեմն շատ բնական էր որ ֆրանսական կառավարութիւնը թրքական նոր փոխառութիւնը, Բարիգի սակարանին մէջ ընդունելէ առաջ, 1910ին Բ. Դրան ներկայացնէր կարգ մը պայմաններ, որոնք հաւասար ըլլային Օսմանեան ելեմուտքին վրայ որոշ աստիճանի հակակշիռ մը հաստատուելուն: Այո պահանջը սակայն, արդիւնքը ունեցաւ բոլոր Երիտասարդ-Թուրք շրջանակները զայրացնելու, և մերժուեցաւ: Նոյն ինքն ֆրանսասէր Թանինը սկսաւ կատաղօրէն յարձակիլ ֆրանսայի « շահախնդիր քաղաքականութեան » վրայ: Շատ ճարտարօրէն, Գերմանիա և Աւստրիա, հակառակ իրենց ելեմուտական տկարութեան, հոգեբանական այս պահուն, օգնութեան եկան Թուրքիոյ, և 7,000,000 ոսկիի թուրք փոխառութիւնը կնքուեցաւ խմբակցութենէ մը որուն պարտէին մասնակցիլ գերմանական և աւստրիական երեսուն երկու գրամատուններ, առանց որեւէ հակակշիռ հաստատուելու թրքական ելեմուտքին վրայ:

Այս ծառայութիւնը, ձգնաժամային պահու մը մատուցուած, անմիջապէս աւելցուց Գերմանիոյ ժողովրդականութիւնը Երիտասարդ-Թուրքերուն մէջ, և անոր, նոր կուսակիցներ բերաւ: Սակայն այս ճարտար միջամտութեան շնորհիւ յառաջ եկած արդիւնքը նուազեցաւ քիչ մը, Բոցսաւի սեսակցութեանը: Յայտնի է որ այդ տեսակցութեան մէջ Գերմանիա համաձայնեցաւ Ռուսիոյ հետ, ի միջի այլոց, պարսիկ երկաթուղիներուն Պաղտատի գիծին հետ կցումին վրայ, սակացոյցերու տեսակէտով, առանց որեւէ նկատառում ունենալու թրքական վեհապետութեան իրաւանցը համար: Միւս կողմէ, այն յամառութիւնը որով Աւստրիա Միթրովիցայէն Խալիպ երկաթուղիի խնդիրը կը հետապնդէր, ինչպէս և այն պաշտպանութիւնը զոր այս պետութիւնը ապրտամբած Ալպանացիներուն ցոյց կուտար, Թուրքերուն մրտահոգութիւն կը պատճառէին: Վերջապէս տեսանելի այն

նիւթական դժուարութիւնը զոր Երրեակ Զինակցութիւնը զգացած էր Թուրքիոյ ընծայելիք օժանդակութեանցը մէջ, այս վերջնոյն ապացուցած էր անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը, ուշ կամ կանուխ վերստին ֆրանսական ելեմուտական հրապարակին դիմում կատարելու: Այո բոլոր պատճառներով է որ 1910 տարւոյ վերջերը տեսնուեցաւ յաղթանակելը քաղաքականութեան մը, որ կ'ուզէր նժարը հաւասար պահել, մէկ կողմէ Հաքքը փաշայի և Մահմուտ Շէվքէթի գերմանասիրութեան միջև, և Թալաթ-Ճավիտ խմբակցութեան դէպի Երրեակ Համաձայնութիւնը ձգողութիւնը միւս կողմէ: 1910 դեկտեմբերի սկիզբը Հաքքը փաշա պարտաւորուեցաւ Սորհրդարանին մէջ յայտարարել թէ « զբամի խնդիրը » ֆրանքեթրքական պատմական հին բարեկամութիւնը չէր կրցած աղարտել, և թէ ընդհանուր առմամբ Թուրքիա կ'ուզէր բարեկամական յարաբերութիւններ պահել բոլոր մեծ պետութիւններուն հետ: Բիֆաթ փաշա, 1911 ապրիլին նմանօրինակ յայտարարութիւն մը ըրաւ:

Մենք չենք ուզեր այս յայտարարութիւններուն արժէքը չափազանցել: Մեր կարծիքովը անոնք միայն կ'ապացուցանէին թէ Թուրքիա տակաւին որոշում չէր տուած պաշտօնապէս Երրեակ Զինակցութեան մէջ մտնելու: Ուրեմն եթէ ներելի է Հիւսէին Հիւմի փաշայի երկրորդ նախարարութենէն (1909 ապրիլ) մինչև իտալական պատերազմը (1911 սեպտեմբեր) տարածուող շրջանը, իբր ռպարտական չեզոքութեան ժամանակամիջոց մը բնորոշելու, պէտք է աւելցնել թէ, առաջնորդող Թուրքերու այս չէզոքութիւնը, ի բաց առեալ մէկ քանի պղտիկ ընդմիջումներ, օրէ օր աւելի բարեացակամ կը դառնար Գերմանիոյ համար:

§ 9. — Թուրքեւտալական պատերազմը, Գերմանիան չատ երկդիմի գիրքի մը մէջ դրաւ ընդմէջ բարեկամ Թուրքիոյ և զինակից Խալիպի: Գերման դիւանագիտութիւնը այնպէս դատեց որ բաւականաչափ կերպով լրացուցած էր իր պարտադրութիւնները, հանդէպ իր զինակցին, թոյլ տալով անոր որ յարձակի իր բարեկամին վրայ: Ուրեմն

Գերմանիա կարծեց որ պարտ էր աշխատիլ, կարենալ պահելու համար իր թուրք բարեկամին բարեացակամ շնորհները, անոր իր բարի խորհրդներուն հարկը վճարելով և նոյնիսկ անոր մատուցանելով մէկ քանի փոխարինութիւններ ի վնաս Իտալական զինակցին: Այսպէս գերման դեսպանատունը ստանձնեց թուրքիոյ մէջ գտնուող Իտալական հպատակներու պաշտպանութիւնը, բայց միաժամանակ հաւանեցաւ նաեւ, պատերազմի տեղում թեան համար, անոնց՝ դարիդուրասիոնի իրաւունքի յատուկ բոլոր առանձնաշնորհումներուն ջնջումին, այս վերաբերմունքը հակառակն էր Գերմանիոյ՝ 1877-1878ի պատերազմի միջոցին, Ռուս շահերու պաշտպանութեամբ որդեգրած են:

Պերլինի դիւանագիտութիւնը սակայն ձիրքը չունեցաւ հաճելի ըլլալու թուրքերուն, և շուտով մեծ անկում մը տեսնուեցաւ գերման ազդեցութեան: Քաղաքականութիւնը Հաքքը փաշայի նախարարութեան, որ ստիպուեցաւ թողուլ եպարքոսութիւնը, նշաւակ եղաւ բուն քննադատութիւններու: Նոր Սատրապամը Սայիտ փաշա «կղզիացումի քաղաքականութեան» դէմ արտայայտուեցաւ և Երիտասարդ-թուրք մամուլը, պատերազմի առաջին ամսուան ընթացքին դէպի Երրեակ Համաձայնութեան շարժում մը ուրուագծեց, և մասնաւորաբար ինքզինքը տուաւ Ռուսիոյ հետ համաձայնութեան մը կարելիութեանը վրայ վիճաբանութիւններու դէպի Սահմանադրութեան առաջին օրերու ձգտումները: Այս վերադարձը սակայն, չափազանց ջերմ ընդունելութիւն մը չգտաւ Ռուս հանրային կարծիքին մէջ, որ իր հաւատքը կորսնցուցած էր թուրքիոյ վերանորոգումի մասին: Բաց աստի, թուրք-Իտալական պատերազմը շատ դժնդակօրէն Ռուսական ընկերութեան զգացուցած էր Սև Մովու մէջ ունեցած մեր կացութեան բովանդակ ապականոնութիւնը և մեր առևտուրին թուրքիոյ բարի կամեցողութենէն ունեցած վերաւորիչ կախումը: Նեղուցները փակուած միացին պատերազմին սկիզբը մէկ քանի օրեր, և Իտալացիներու կողմէ Տարտանէլի ռմբակոծումէն յետոյ, ամբողջ մէկ ամիս

(5 ապրիլ—5 մայիս), ինչ որ անհուն կորուստներ պատճառեց ցորենի մեր վաճառականութեան: Կատարեալ արդարութեամբ կարելի չէ վէճի տակ դնել թուրքիոյ իրաւունքը, ականելուն համար նեղուցը, որպէսզի թշնամիին առջև փակէ մուտքը դէպի Կայսրութեան մայրաքաղաքը: Բայց այս պարագան ուրիշ բան չէր ընհր, բայց եթէ աւելի կը չեշտէր նեղուցներու խնդրոյն մէջ ռուսական և թրքական շահերուն ներհակութիւնը: Երիտասարդ-թուրք շատ ծանօթ հրապարակագիր Հիւսէին Ճահիտ, իրաւ է որ քաջութիւնը բռնեցաւ հաշտարարութիւն մը փորձելու Թանկինին մէջ, յայտարարելով թէ Ռուսիա պարտ էր իրաւունք ունենալ նոյնիսկ իր պատերազմական նաւերը անցընելու, պայմանաւ որ քսան և չորս ժամուան մէջ մէկ հատէ աւելի չանցնէր: Բայց նոյն իսկ այս զիջողութիւնը համակրութիւն չգտաւ Երիտասարդ-թուրք շրջանակներու մէջ, և Հիւսէին Ճահիտ բուն կերպով պարսաւի ենթարկուած իր հայրենակիցներուն կողմէ, մեծ դժուարութեամբ կրցաւ Միութիւն և Յաւաջ. Կուսակցութենէն վտարուելէ գերծանիլ:

13 Ապրիլ 1912ին, Տումայի մէջ արտասանած ճառովը Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը խօսած է Ալպանիոյ, Մակեդոնիոյ և Կրէտէի մէջ տիրող չփոթութեանց մասին, և իրաւամբ ըսած է թէ «Պալքաններու մէջ կացութիւնը չէր կրնար իբր գոհացուցիչ նկատուիլ»: Միաժամանակ ան ցոյց տուած է թէ լաւագոյն և թերեւս միակ միջոցը զոր թուրքիա իր տրամադրութեան ներքեւ ունէր, ապահովելու համար խաղաղութիւնը իր երկրին մէջ, ատիկա պէտք է ըլլար «զբաղիլ ուշադրութեամբ և արդարութեամբ իր Բրիտանիա ազգաբնակչութեան զանազան ձեւերու քաղաքակրթական և տնտեսական պէտքերովը»:

Ռուս նախարարին այս խօսքերը ծայր աստիճան դժգոհութիւն յառաջ բերին թուրք մամուլին մէջ, որ ասոր մէջ տեսաւ օտարին՝ Կայսրութեան ներքին գործերուն մէջ խառնուելուն մէկ վերադարձը: Սակայն Պ. Սազունֆ ուրիշ բան չէր ըրած, բայց եթէ ի վեր հանած այն sine qua non

մը կնքումէն յետոյ, Բ. Դուռը կրկին փրանսայի նիւթական օժանդակութիւնը փնտռելու հարկին տակ գտնուեցաւ։ Այս պետութիւնը ըլլալով միակը որ կարենար զինքը իր ելեւմտական յուսահատ կացութենէն դուրս հանել։ Բանակցութիւնները այս անգամ փրանքեւթրքական նախագիծ պայմանադրութեան մը յանգեցան, որ կը պատկանէր երկաթուղիներու ելեւմուտքին. երկու պետութիւններուն համար ալ նպաստաւոր պայմանադրութեամբ մը (սեպտեմբեր 1913)։ Բայց այս պայմանադրութիւնը չկրցաւ փոխել այն ուղղութիւնը զոր Թուրք քաղաքականութիւնը առած էր։ Ճշմարիտ է թէ ելեւմտական նախարարը, անկեղծութեան նուպայի մը մէջ, յանդգնեցաւ Սրաւպուլի խմբագրին յայտարարել, «միայն դէպի փրանսա ուղղուելով է որ կրնանք մեր ճամբան գտնել»։ Բայց Գերմանիոյ դեսպանը Պառոն Վանկէնհայմ, այս անխորհրդած իօսքին համար անմիջապէս գանգատեցաւ Մեծ Եպարքոսին եւ Գօմիթէն պարսաւեց անխորհուրդ նախարարը։

Նոյն 1913 տարւոյ ընթացքին, միջամտեց Հայկական հարցին մէջ։ Այն գործը, զոր տեւտոնեան դիւանագիտութիւնը այնքան յօժարակամօրէն կը ստանձնէր, պաշտպանելու համար Թուրքերը ընդդէմ վտանգաւոր ինքնավարութիւններուն, քիչ մը նեղը մնացած կը գտնուէր, հայ ազգաբնակչութեան համակրութիւնները չահելու փափաքին երեսէն. որովհետեւ հայ ազգաբնակչութիւնը գերման գաղթականութեան հաստատումին սահմանուած Թուրքիոյ ասիական գաւառներուն մէջ, շատ կարեւոր տնտեսական գործոն մը կը կազմէր։ Գերմանիա միտքը դրաւ ուրեմն կրկին խաղ մը խաղալ։ Ինչպէս գիտենք, Ռուսիան էր որ Հայաստանի մէջ բարենորոգումներու նախաձեռնութիւնը առաւ, առաջարկելով Մեծ Պետութիւններուն, որ կոստանդնուպոլսոյ իրենց դեսպաններուն պաշտօն տան, այս նպատակով ծրագիր մը պատրաստելու համար։ Գերմանիա, դեսպանատուններու ներկայացուցիչներէն կազմուած եւ Նէնի գիւղի մէջ գումարուած համաժողովին մասնակցեցաւ, բայց

ձեռքէն եկածին չափ աշխատեցաւ արգիլելու Ռուսական բարենորոգումներու ծրագրին ընդունուիլը, ուր կ'առաջարկուէր, ինքնավար Հայկական նահանգի մը ստեղծումը, ըստ օրինակին Լիբանանի կամ Արեւելեան Բուլմելիի։ Բ. Դրան դիմելէ առաջ, բոլոր պետութեանց միջեւ նախապէս համաձայնութեան մը գալու անհրաժեշտութիւնը նկատի ունենալով, Ռուսիա պարտաւորուեցաւ բաւական կարեւոր զիջողութիւններ ընել Գերմանիոյ, մեծապէս զեղջելով բարենորոգումներու սահմանները։ Համաձայնեցան ծրագրի մը վրայ, որուն համեմատ Հայաստան պիտի բաժնուէր երկու մասերու, դրուելով երկու օտար ընդհանուր քննիչներու հակակշորին տակ։ Ասկից վերջ, Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ դեսպանները, երկու ընդդիմադիր խմբակցութիւններու ներկայացուցիչները, սկսան միասին գործունէութեան մը Բ. Դրան մօտ, որ որոշուած ծրագիրը ընդունի։

Բայց քիչ վեբջը, Գերմանիոյ դեսպանատան Թուրք կառավարութեան հանդէպ դիմումները դադրեցան։ Ասոր պատճառը այն էր որ գերման կառավարութեան ջանքերը իր կողմը չահելու ոչ միայն Թուրք դահիճները, այն է Հայ զոհերը, ձախողած էին։ Գերման դիւանագիտութեան բաւական միամիտ հաշիւը կանխաւ նկատողութեան կ'առնէր Բ. Դրան երախտագիտութիւնը ի փոխարէն իրեն վստահուած բարենորոգումներուն մէջ կատարած խեղաթիւրիւններուն, եւ շնորհապարտութիւնը Հայերուն ի փոխարէն բարենորոգումներու համար ցոյց տուած օժանդակութիւններուն։ Թէեւ անոնք ըլլային խեղաթիւրուած։ Իրականութեան մէջ, գերման քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ Հայերուն ամէնէն բուռն զայրոյթը յառաջ բերած էր։ Հոչակաւոր գերման Հայասէր Պ. Լէքսիուս անգամ, մեծ աճապարանքով Պերլինէն կանչուած, ի զուր խոստացաւ Հայերուն գերման կառավարութեան ծախքով Թուրքիոյ մէջ հայկական վարժարաններու բացումը. չկրցաւ այս ազգաբնակչութեան ծոցին մէջ հանրային կարծիքի շրջում մը յառաջ բերել։ Մենք կը կարծենք զիտնալ թէ Պ. Լէքսիուս

չաներուն ամէնէն նպաստաւոր վայրկեանին: Այս խոհմ
ընթացքը, բնաւ տարակոյս չկայ որ, տուն տուած էր իրենց
Օսմանեան երկմուտքին ողբալի կացութիւնը: Արդէն 1914
Յունվարին, Անգլիացի երկմտագէտ մը, շատ իրազեկ թրքա-
կան գործերուն, հաստատած էր գոյութիւնը երկմտական
տագնապի մը, որ ճակատագրականօրէն յառաջ պիտի բերէր
վարչական տագնապը: 1914ի պիւտճէին ենթադրեալ բացը,
այս երկմտագէտին կողմէ հաշուուած էր 12,000,000 օսմ.
ոսկի: Կառավարութիւնը, կ'ըսէ ան, կը փորձէ Ապտիւլ
Համիտի վատթարագոյն ժամանակներու մէջ եղածին պէս,
խուսափիլ սնանկութենէ, իր սպանները և իր պաշտօնեա-
ները դատապարտելով սովի, որոնք այն ժամանակ եղածին
պէս, ամբողջ ամիսներ ամսական չեն գանձեր: Մինչև
այս տեղ, Թուրքիա շնորհիւ ծանր փոխառութիւններու և
տուրքերու տեսական յաւելումի մը, յաջողեցաւ օրը օրին
ապրիլ և վճարել իր պարտքերուն տոկոսները: Բայց հիմա,
կ'եզրակացնէ Անգլիացի երկմտագէտը, կ'երեւայ թէ ծայրա-
գոյն սահմանը հասած է, և կառավարական մեքենային ամ-
բողջական կասուածը կարելի է:

1914 տարւոյ սկիզբը, երկմտական նախարարը ձափիտ
պէյ, ի գործ դրաւ իր բոլոր ջանքերը, որպէս զի մեծ պե-
տութիւնները որոշեն Թուրքիոյ հետ պայմանագրութիւններ
կնքել, նման անոր որուն Ֆրանսա հաւանութիւն տուած
էր, և որ թոյլ պիտի տար Թուրքիոյ իր մաքսատուրքերը
մինչև հարիւրին 15ի բարձրացնելու և մենաշնորհներ հաս-
տատելու, բայց չի յաջողեցաւ: Ասոր հակառակ, ձափիտ պէյ
Ֆրանսայի մէջ փոխառութիւն մը կնքել տուաւ, որուն մէկ
մասը նոյն իսկ Թուրքիոյ կողմէ գանձուեցաւ պատերազմէն
առաջ: Թրքական երկմուտքը սակայն շատ չի բարւոքե-
ցաւ առկից, 1914 Սեպտեմբերի վերջը, այսինքն Թուրքիոյ
պատերազմի մտնելէն ճիշդ առաջ, վերոյիշեալ Անգլիացի
երկմտագէտը, կը հաստատէր թէ, հակառակ Ֆրանսայի մէջ
կնքուած փոխառութեան, երկրին բոլոր աղբիւղները ցամ-
քած էին: Երկրագործութիւնը կատարեալ անկումի մէջ էր,

աղբաբնակչութիւնը ընկճուած է տուրքերու տակ, Հանրային
Պարտուց վարչութեան Օգոստոս ամսուան հասոյթները
350,000 օսմ. ոսկի պակաս եղած էին, իսկ մաքսի հասոյթ-
ները 300,000 օսմ. ոսկի պակաս: Պետական գանձը չէր
կրնար երաշխաւորել վարչութեան օսկաններուն կանոնաւոր
աշխատանքը: Պետական գանձին նմանօրինակ կացութեան
առջև, կարելի չէր կասկածիլ Թուրքերու մեծամասնու-
թեան այն անկեղծ փափաքին վրայ, որ էր առեւի մը հա-
մար դուրս մնալ տիեզերական վէճէն... միայն թէ խոր-
հուրդ Թուրքին կամք Գերմանին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

Ա.— ԵՐԻՏՐԱՍՏՐԴ-ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂՂՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

§ 1. — Առաջին շրջանի միոյնին (Յուլիս 1908-ապրիլ
1909), Երիտասարդ-Թուրքերը թրքական աստուածպետու-
թեան բռնակալութեան դիմաց կը դնէին իտէալը Օսմանեան
էազատ պետութեան մը: Այս իտէալը կը բովանդակէր միայն
ճանաչողութիւնը իւրաքանչիւր քաղաքացիի իրաւունքներ-
ուն իբր Օսմանցի, և ոչ թէ երաշխաւորութիւնը կայսրու-
թեան զանազան ազգութեանց իրաւունքներուն: Առաջին
ժամէն իսկ, թշնամի ապակեղբոնացումին, որ ըստ իրենց
պարտ էր ճակատագրականօրէն ետեւէն բերել պետութեան
Երիտասարդ-Թուրքերը 1909 մարտ
մասերու անջատումը, Երիտասարդ-Թուրքերը 1909 մարտ
31ին, Հին Րէժիմի կուսակիցներուն և ոչ-Թուրք տարրերու
նիզակակցութեան հարուածներուն տակ ընկճուեցան.
զինակցութեան մը որ ճարտարօրէն կազմուած էր Սուլթան
Ապտիւլ Համիտի իրազեկ ձեռքերովը:

§ 2. — Իշխանութեան գլուխ վերադառնալով, Երիտա-
սարդ-Թուրքերը իրենց իշխանութեան կիրարկումի երկրորդ
շրջանին (ապրիլ 1909-Յուլիս 1912) չկրցան օգտուիլ մարտ
31ի աղէտին սովբեցուցածներէն: Բացարձակ տէր կացու-

թեան, անոնք կրնային ետ մնացած երկրին պարտադրել ամէն բարենորոգումներ, որոնց պէտք ունէր ան: Բայց փոխանակ Օսմանցիականութիւնը ապակեղձոնացումով կատարելագործելու, որ միակը թերեւս պիտի կրնար երկիրը փրկել, անոնք քիչ առ քիչ լքեցին նոյնիսկ իրենց առաջին օրերու մեծ սկզբունքները — կրօնական թոյլտուութիւն, Օսմանցիականութիւն և ազատականութիւն — անոնք նախ հաշտութիւն կնքեցին անհաշտ իսլամութեան հետ և նոր արմատական սահմանադրութիւնը դրին իսլամ նուիրական օրէնքի պաշտպանութեան տակ: Միաժամանակ անոնք համիսլամականներ դարձան, քան նոյն ինքն Ապտիւլ-Համիտ: Օսմանցիականութիւնը տեղի տուաւ թթու ազգայնականութեան մը առջև, որ երևան եկաւ ոչ-թուրք տարրերու հալածանքներով և արիւնալի ճնշումներով: Նոյնիսկ թուրք ընդդիմութեան դէմ պայքարը հետզհետէ աւելի բռնապետական ձևեր առաւ, չըսելու համար սարսափ սփռող: Եւ այս չըջանի վերջերը, Սահմանադրութիւնը վերաքննուեցաւ Խորհրդարանին հակառակ եւ Սուլթանին նպաստաւոր ուղղութեամբ մը, այն Սուլթանին որ գերին էր Երիտասարդ-թուրքերուն: Երկիրը ժազոպէսեան ակումբի մը ձեռքին մէջ էր, որ կը բազկանար թուրքերէ եւ համիսլամականներէ: Օսմանեան բանակը նորէն միջամտեց, իշխանութեան գլուխ բերելով ընդդիմադիրները:

§ 3. — Այս ընդդիմադիրները, որոնք ինքզինքնուն ազատական անունը կուտային, իրականութեան մէջ ուրիշ բանով ոգեւորուած չէին, բայց եթէ յիշել եւ վրիժառութեան գժուձ տրամադրութեամբ մը, եւ ոչ թէ վեհանձն շուշուով մը, որ աւելի կրնար փրկել իրենց հայրենիքը: Երիտասարդ-թուրքերուն պէս, ասոնք ալ չունէին ճշմարիտ պետական մարդիկ, եւ ասկից զատ զուրկ էին նաեւ Երիտասարդ-թուրքերուն վայրագ կորովէն: Այն վեց ամիսներու միջոցին, որ ասոնք իշխանութեան գլուխ մնացին (Յուլիս 1912 Յունուար 1913) ընդդիմադիրները չկրցան դարման մը տանիլ իրենց թշնամիներուն կողմէ ստեղծուած իրաց

վիճակին, եւ անկարող գտնուեցան Պալքանեան պատերազմով յառաջ եկած տագնապին առջև: Հետեւաբար բանակը ճշմարիտ կանոնաւորողը իշխանութեան կիրարկումին, նորէն Երիտասարդ-թուրքերու կողմը դարձաւ:

§ 4. — Երիտասարդ-թուրք Բէթիմի չորրորդ շրջանը, պատերազմէն առաջ 1912-1914, կարելի չէր ուրիշ անուանով մը բնորոշել, բայց եթէ Սարսափի անունով: Սարսափ հանդէպ թուրք ընդդիմադիրներուն, սարսափ հանդէպ ոչ-իսլամ եւ ոչ-թուրք ժողովուրդներուն: Աչքի առջեւ ունենալով երկրին տնտեսական արագ անկումը, գրտունենալով երկրին անխուսափելի սնանկութեան հարնուելով պետութեան անխուսափելի սնանկութեան հարուածին տակ, իրենց անձկամիտ եւ մոլեռանդ քաղաքականութեամբ ստեղծուած ճշմարիտ անիշխանութեան մէջտեղը մաքառելով: Երիտասարդ-թուրքերը կը մխրճումէին յոյն ճամբուն մէջ, իբր հմայուած այն երկու նպատակներէն որոնք հիմայ կը թուէին կազմել իրենց ամբողջ տակներէն որոնք հիմայ կը թուէին կազմել իրենց ամբողջ ծրագիրը, այսինքն համիսլամութիւն եւ համաթրքութիւն:

Բ. — ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այն անկեղծ բարեկամութիւնը որուն ապացոյցը տուաւ Համաձայնութիւնը, յեղափոխութեան առաջին օրերէն իսկ հանդէպ նոր թուրքիոյ, այս վերջնոյն կողմէ միայն շատ քիչ ատենուան համար գնահատուեցաւ: Ասոր պատճառը այն էր որ նոր Բէթիմին համար համակրութիւնները չէին կրնար մղել Ռուսիան, Անգլիան և Ֆրանսան, որ Երիտասարդ-թուրք քաղաքականութեան ուժ տան, երբ այս սարդ-թուրք քաղաքականութեան կողմէ յառաջ բերաւ ուրեմն նոյն քը, Համաձայնութեան կողմէ յառաջ տուած էին կարմիր ընդդիմութիւնը, ինչ որ անոնք ցոյց տուած էին կարմիր Սուլթանի ժամանակ: Ասոր հակառակ Գերմանիա և Աւստրիա ոչ միայն դէմ չէին ելլեր Երիտասարդ-թուրքերու արիւնալի քաղաքականութեան, այլ եւ կը զրգռէին եւ կը քաջալերէին անոնց ամէնէն շատ անհարձակ

փառամտութիւնները Արտասահմանի մէջ: Գերմանիա թուրքերը կը մղէր դէպի Պարսկաստան, դէպի Եգիպտոս, դէպի Կովկաս: Երիտասարդ-Թուրք քաղաքագէտները չէին նշմարել թէ իրենք պարզապէս կը ծառայէին համազերմաններու նպատակներուն, անոնք չէին զգար թէ գերման կապանքը հետզհետէ աւելի կը կապէր իրենց անդամները: Նոյնիսկ Պալքանեան պատերազմը, արդիւնք իրենց կարճատեւ քաղաքականութեան, չբացաւ իրենց աչքերը, այլ ընդհակառակը զանոնք վերջապէս նետեց Գերմանիոյ թեւերուն մէջ, անոնք թշուառ խաղալիքները եղան նենգաւոր եւ աննկատ քաղաքականութեան մը որ շուտով յանգեցաւ տիրելու իրենց ժողովներուն վրայ, ինչպէս գերման սպայակոյտը գերման բանակին վրայ: Երիտասարդ-Թուրքերուն բովանդակ արտաքին քաղաքականութիւնը, սկսելով իրենց իշխանութեան գլուխ բարձրանալէն մինչեւ պատերազմը, պէտք է բնորոշուի, զոնէ իր արդիւնքներուն համեմատ, իբր հակազդայնական: Որովհետեւ եթէ այս քաղաքագէտները ուզեցին համիսլամութիւն կամ համաթրքութիւն ընել, ի վնաս Համաձայնութեան պետութիւններուն, ուրիշ բան ըրած չեղան, բայց եթէ յանձնեցու ինչ որ կը մնայ այսօր իրենց երկրէն, համազերմանութեան ճանկերուն:

Գ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿՍՑՈՒԹԻՒՆ

Երիտասարդ-Թուրքերը թերացան Օսմանեան կայսրութիւնը վերածնելու իրենց առաքելութեան մէջ, որովհետեւ ազատութիւնը մատնեցին բռնապետութեան համար, վերադարձ մը ըրին դէպի անհաշտ համիսլամութիւնը, եւ բռնաբարեցին ազգութեանց նուիրական իրաւունքները:

Շողոքորթելով, քաջալերելով, զարգացնելով այդ վնասարեւր ձգտումները Երիտասարդ-Թուրքերուն, անմիջապէս որ անոնք երեւան եկան, Գերմանիա զանոնք ճարտարօրէն չահագործած է յօգուտ իրեն, եւ այնպիսի յաջողութեամբ մը որ, այն օրը ուր ան մեծ պատերազմը շղթայազերծեց, (օգոստ. 1914) Երիտասարդ-Թուրքիա գտնուեցաւ Գերմանիոյ խոնարհ հարկատուի դիրքին մէջ:

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425939

18350